

Міністерство освіти і науки України

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Факультет (навчально-науковий інститут) _____ історичний _____

Кафедра _____ історії України _____

До захисту допущено

Кафедрою _____

протокол № _____ від _____

завідувач кафедри _____

(підпис) (ім'я, прізвище)

« ____ » _____ 202_ р.

Кваліфікаційна робота

здобувача _____ першого (бакалаврського) _____

рівня вищої освіти

(першого (бакалаврського) / другого (магістерського))

Євреї в політиці Української Народної Республіки 1917–1920 рр.

(назва роботи)

Спеціальність (спеціалізація) _____

(код та найменування спеціальності; спеціалізації спеціальності – за наявності)

Освітня програма _____ 032 Історія та археологія _____

(назва освітньої програми)

Виконавець _____ Степаненко Дмитро Миколайович _____

(підпис) (ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____ Любавський Роман Геннадійович _____

(підпис) (ім'я, прізвище)

Харків – 2026

Зміст

РЕЗЮМЕ.....	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. МІНІСТЕРСТВО ЄВРЕЙСЬКИХ СПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	20
РОЗДІЛ 2. ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ В УКРАЇНІ 1919 р.	43
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	Помилка! Закладку не визначено.

РЕЗЮМЕ

до дипломної роботи на тему: «Євреї в політиці Української Народної Республіки 1917–1920 рр.» Степаненка Дмитра

Дипломна робота досліджує два ключових аспекти єврейської присутності в політиці Української Народної Республіки 1917–1920 рр.: діяльність Міністерства єврейських справ УНР та єврейські погроми 1919 року. Обидва явища розглядаються як взаємопов'язані складові процесу формування міжнаціональних відносин у добу революції.

Робота складається з двох розділів. Перший розділ присвячений дослідженню Міністерства єврейських справ УНР: його теоретичному підґрунті, законодавчим підставам, структурі, напрямам діяльності та причинам нездатності ефективно захищати єврейське населення. Другий розділ аналізує погроми 1919 року: їх причини, хронологію, географію, соціальну психологію, позицію Директорії УНР, міжнародну реакцію та довгострокові наслідки для єврейської громади.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, євреї, Міністерство єврейських справ, національно-персональна автономія, погроми, Директорія, єврейська громада, українсько-єврейські відносини, революція, 1917–1920 рр.

ABSTRACT

on the Bachelor's Thesis on the topic: "Jews in the Politics of the Ukrainian People's Republic 1917–1920" by Stepanenko Dmytro

The thesis investigates two key aspects of the Jewish presence in the politics of the Ukrainian People's Republic (1917–1920): the activities of the Ministry of Jewish Affairs

and the Jewish pogroms of 1919. Both phenomena are examined as interrelated components of the process of forming interethnic relations during the revolutionary era.

The thesis consists of two chapters. The first chapter examines the Ministry of Jewish Affairs of the UPR: its theoretical foundations, legislative basis, structure, areas of activity, and the reasons for its inability to effectively protect the Jewish population. The second chapter analyzes the pogroms of 1919: their causes, chronology, geography, social psychology, the position of the UPR Directorate, international reactions, and the long-term consequences for the Jewish community.

Keywords: Ukrainian People's Republic, Jews, Ministry of Jewish Affairs, national-personal autonomy, pogroms, Directorate, Jewish community, Ukrainian-Jewish relations, revolution, 1917–1920.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Тема участі євреїв у політичному житті Української Народної Республіки (1917–1920 рр.) є надзвичайно важливою для розуміння багатонаціонального характеру української державності доби визвольних змагань. Єврейська громада, одна з найчисельніших на території України, відігравала помітну роль у суспільному, економічному та політичному житті країни. Проте її внесок у державотворчі процеси періоду УНР довгий час залишався малодослідженим або ж спотворювався радянською історіографією.

Особливої уваги воно набуває у зв'язку з двома ключовими аспектами: діяльністю Міністерства єврейських справ УНР та трагедією єврейських погромів 1919 року. Ці явища відображають суперечливий характер української революції – з одного боку, спроби створити демократичну багатонаціональну державу, де всі нації мали рівні права, а з іншого — реалії війни, хаосу та радикалізації суспільства, що породили насильство й руйнування довіри.

Дослідження цієї теми дозволяє зрозуміти, як українська влада прагнула реалізувати принципи культурно-національної автономії, та наскільки послідовною була її політика у ставленні до єврейської громади. У цьому контексті робота має на меті показати не лише політичні аспекти українсько-єврейських взаємин, а й цивілізаційну дилему, перед якою опинилася УНР – між ідеалами демократії та соціальної справедливості і жорстокими реаліями війни. Міністерство єврейських справ стало одним із найцікавіших феноменів українського державотворення: воно демонструвало спробу інституційно гарантувати права національних меншин і створити прецедент політичної участі євреїв у структурі уряду. Водночас хвиля погромів, що прокотилася Україною у 1919 році, поставила під сумнів можливість мирного співіснування та стала трагічним контрапунктом до спроб побудови інклюзивної держави.

Таким чином, дослідження дозволяє поєднати два виміри — політичний і гуманістичний. Воно не лише висвітлює історію єврейської спільноти в революційній Україні, а й сприяє вивченню природи української державності, її моральних викликів і уроків, що залишаються актуальними й сьогодні.

Об'єкт дослідження — політика Української Народної Республіки у 1917–1920 рр. у контексті міжетнічних відносин.

Предмет дослідження — діяльність Міністерства єврейських справ УНР, його структура, завдання та вплив на реалізацію прав єврейського населення, а також характер, масштаби та політичні наслідки єврейських погромів 1919 року.

Мета роботи — дослідити політику Української Народної Республіки щодо єврейського населення через аналіз функціонування Міністерства єврейських справ і єврейських погромів, з'ясувати причини суперечностей між задекларованими принципами рівноправності та реальними проявами насильства, а також визначити місце цих процесів у загальному контексті українського державотворення.

Відповідно до зазначеної мети, були сформовані **завдання роботи**:

- охарактеризувати історіографію проблеми та джерельну базу, зокрема документи уряду УНР, мемуари та публіцистику єврейських діячів;
- проаналізувати політику Української Центральної Ради та Директорії щодо забезпечення прав національних меншин;\
- розкрити обставини створення, структуру й основні напрями діяльності Міністерства єврейських справ;\
- дослідити позицію єврейських партій і громадських організацій стосовно української влади;\
- проаналізувати причини, перебіг і наслідки єврейських погромів 1919 року в контексті військово-політичної ситуації.

Хронологічні межі охоплюють період від березня 1917 року, коли розпочалося формування Української Центральної Ради й виникли перші спроби

врегулювання міжнаціональних відносин, до листопада 1920 року — часу остаточного припинення діяльності Директорії та поразки УНР.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Української Народної Республіки у її історичних кордонах, насамперед регіони з найбільшою концентрацією єврейського населення — Київ, Катеринослав, Поділля, Волинь, Полтавщину, а також райони, де відбувалися масові погроми у 1919 році.

Історіографічна база дослідження. Історіографію теми доцільно поділити за хронологічним принципом на декілька періодів. Можна виділити чотири основні періоди: 1) радянську історіографію 1920-х років; 2) пострадянську історіографію 1990-2020-х років.

Перший період охоплює 1920-ті роки і представлений переважно працями, написаними безпосередніми учасниками або сучасниками подій Української революції. Ця історіографія формувалася в умовах ще не остаточно затвердженої радянської ідеологічної монополії та характеризувалася певним плюралізмом підходів і оцінок.

До цього періоду належить праця С.Гусєва-Оренбурзького¹, яка стала однією з перших спроб узагальнити трагічний досвід єврейських погромів періоду громадянської війни. Особливістю цієї роботи є те, що вона вийшла за редакцією М. Горького, що надавало їй особливої ваги в тогочасному культурному контексті. Однак праця несе на собі відбиток ідеологічної заангажованості, намагаючись звинуватити в погромах переважно українські національні сили та білогвардійців, замовчуючи або применшуючи роль червоноармійців у антиєврейському насильстві. Важливою працею цього періоду є дослідження З. Островського², яке пропонувало більш широкий хронологічний охоплення проблеми. Автор намагався проаналізувати причини погромів, їхню динаміку та регіональні особливості. Ця

¹Гусев-Оренбургский С.И. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г. Ред. и послесловие М. Горького / С.И. Гусев-Оренбургский. — Петроград: Издательство З.И. Гржебина 1921. — 160 с.

²Островский З.С. Еврейские погромы в 1918-1921 гг. / З.С. Островский. — М., 1926. — 135 с.

праця відрізняється від попередньої більшою аналітичністю та спробою систематизації матеріалу. Островський розглядав погроми в контексті соціально-економічних процесів та політичної боротьби періоду громадянської війни, хоча й він не уникнув ідеологічних кліше, характерних для радянської історіографії того часу. Монументальна праця І. Хейфеца¹ представляє собою спробу вписати українські події в більш широкий міжнародний контекст. Хейфец залучав широку джерельну базу, включно з іноземними матеріалами, втім, концептуальна рамка роботи була задана марксистською методологією, яка пояснювала антиєврейське насильство через класову боротьбу та інтереси «світової реакції».

Характерною рисою ранньої радянської історіографії було те, що дослідники ще мали доступ до широкого кола джерел і свідчень учасників подій, могли спілкуватися з очевидцями. Водночас вже в цей період формувалися ідеологічні табу та інтерпретаційні схеми, які обмежували об'єктивний аналіз. Зокрема, роль більшовиків і червоноармійців у погромах систематично применшувалася або замовчувалася, тоді як провина українських національних сил максимально гіперболізувалася.

Радянська література другої половини ХХ ст Радянська наукова та художня література другої половини ХХ ст. є самостійним і внутрішньо суперечливим пластом джерел. Ця група матеріалів відображає не стільки реальний стан єврейської теми в Україні, скільки ідеологічні межі, в яких ця тема взагалі могла існувати в СРСР. Після 1945 р. і особливо після початку «боротьби з космополітизмом» (1948–1953) єврейська ідентичність жертв замовчувалась або розчинялась у загальній категорії «радянських громадян»². Це робить радянські джерела не менш значущими — але значущими як свідчення про механізм

¹Хейфец І.Я. Мировая реакция и еврейские погромы. Украина. Том 1. Польша 1918-1922 / И.Я. Хейфец. – Харьков: Государственное издательство Украины 1925. – 256с.

²Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). Київ : Інститут історії України НАН України, 2001. 304 с.

державної амнезії, а не як повноцінна наукова документація трагедії. Перші спроби публічно осмислити масові вбивства єврейського населення з'явилися у пресі ще в роки війни — насамперед у воєнних репортажах Василя Гроссмана¹ та в матеріалах, що увійшли до «Чорної книги» (складеної Гроссманом і Іллею Еренбургом у 1944–1946 рр., але заблокованої у 1947 р. і повністю опублікованої лише після розпаду СРСР)². Ці тексти принципово важливі: вони фіксують свідчення безпосередньо після подій, коли пам'ять очевидців ще була живою, а ідеологічна цензура не встигла закрити тему остаточно. Переломним моментом у відкритій художній репрезентації теми стала публікація поеми Євгена Євтушенка «Бабин Яр» (1961)³. Вірш прямо назвав жертв євреями і засудив радянське замовчування трагедії, що спричинило гостру офіційну критику. Незважаючи на це, Дмитро Шостакович поклав поему в основу своєї Тринадцятої симфонії (1962)⁴, перетворивши текст на музичний пам'ятник міжнародного значення. Обидва твори стали прецедентом — першим публічним розривом з офіційним мовчанням у радянській культурі. У 1966 р. Анатолій Кузнецов опублікував роман-документ «Бабин Яр»⁵ — написаний від імені дитини-очевидця, він поєднував особисті спогади з документальними свідченнями вцілілих. Радянська цензура суттєво скоротила текст; повна версія вийшла лише після еміграції автора. Цей твір є водночас першоджерелом і художнім документом: він фіксує не лише самі події, але й атмосферу окупованого Києва та психологію виживання. Радянська академічна наука практично не

¹Гроссман В. С. Треблінський пекло // Красная звезда. 1944. 2 листопада. (Репринт: Гроссман В., Еренбург И. Черная книга. Москва : АСТ, 2015. С. 21–46.).

²Ehrenburg I., Grossman V. The Complete Black Book of Russian Jewry / transl. by D. Patterson. New Brunswick : Transaction Publishers, 2002. 595 p. (Перша заблокована радянська версія: рукопис 1944–1946 рр., опублікований повністю після 1991 р.).

³Євтушенко Е. А. Бабий Яр // Литературная газета. 1961. 19 сентября.

⁴Шостакович Д. Д. Тринадцата симфонія («Бабин Яр»). Партитура. Москва : Музгіз, 1962. (лібретто Є. Євтушенка).

⁵Кузнецов А. В. Бабий Яр. Роман-документ. Юность. 1966. № 8–10. (повна версія: London : Posev, 1969. 480 с.).

розробляла єврейську тему як самостійну. Голокост згадувався в контексті «злочинів фашизму проти радянського народу», без виокремлення єврейської ідентичності жертв¹. Документальні свідчення, зібрані в роки війни органами НКВС та Надзвичайної державної комісії, зберігались у закритих фондах і були недоступні для дослідників. Лише в умовах гласності (з 1987 р.) і після 1991 р. ці матеріали почали вводитись у науковий обіг². Таким чином, радянська література другої половини ХХ ст. репрезентує єврейську тему переважно через художні тексти, а не наукові дослідження. Її цінність полягає в збереженні живих свідчень і в документуванні самого механізму замовчування — що є принципово важливим для розуміння того, чому повноцінна українська та міжнародна наукова традиція вивчення Голокосту могла сформуватись лише після розпаду СРСР³.

Другий період розпочався після здобуття Україною незалежності та характеризується кардинальною зміною підходів до вивчення теми. Відкриття архівів, зняття ідеологічних обмежень, можливість вільного наукового дискусії призвели до справжнього прориву в дослідженні українсько-єврейських відносин періоду УНР. Піонерською працею цього періоду стала книга В. Сергійчука⁴, яка стала спробою переосмислення усталених стереотипів радянської історіографії. Автор намагався показати складність ситуації періоду громадянської війни, коли погроми здійснювалися різними політичними силами, включно з більшовиками.

¹Абрамович І. Ю. Єврейська тема в радянській літературі: замовчування та офіційний дискурс (1945–1985) // Наукові праці з питань культурології. 2011. Вип. 8. С. 44–52.

²Арад І. Радянський Союз і Голокост: роль радянської пропаганди та цензури / пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2016. 272 с.

³Подольський А. Ю. Голокост у загальній історії та історичній пам'яті. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2019. 412 с.

⁴Сергійчук В. Погроми в Україні 1914–1920 рр. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах/ В. Сергійчук. – К. : О.Теліги, 1998. – 544 с.

Продовженням цієї лінії стала його монографія¹, яка базувалася на широкому залученні раніше недоступних архівних документів. Ці праці викликали гостру полеміку, оскільки Сергійчук намагався реабілітувати провідників УНР, зокрема Симона Петлюру, від звинувачень в організації погромів. Важливий внесок у розробку теми зробили В. Гриневич і Л. Гриневич². Дослідники звернули увагу на маловідомий, але важливий аспект проблеми – участь євреїв у військовому будівництві періоду Української революції, що руйнувало стереотип про пасивність єврейської спільноти у збройній боротьбі. Фундаментальне значення має праця О. Козерода³, яка хоча й виходить за хронологічні рамки теми УНР, проте містить важливий матеріал про наслідки подій 1917-1920 років для єврейської спільноти. Козерод також є співавтором праці⁴, яка дозволяє порівняти політику різних режимів щодо євреїв. У 1998 році вийшла збірка⁵, яка містила цінний краєзнавчий матеріал про єврейські громади Поділля, що постраждали від погромів періоду громадянської війни. Особливе місце в історіографії цього періоду займає книга Р. Мирського, Я. Хонігсмана та О. Наймана⁶, яка розглядала використання теми єврейських погромів як інструменту антиукраїнської пропаганди. Значний внесок у дослідження регіональних аспектів проблеми зробив Ю. Котляр⁷ у монографії, де дослідив участь представників національних меншин, включно з євреями, у повстанському русі на Півдні України. Його стаття⁸ показала активну роль євреїв у

¹Погроми в Україні 1914-1920 рр. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах» (Сергійчук, В. Погроми в Україні 1914-1920 рр. Від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. Київ: О. Теліги, 1998

²Гриневич В., Гриневич Л. Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917 – січень 1918 р.) / В. Гриневич, Л. Гриневич. – К., 2001. – 150 с.

³Козерод О.В. Евреи Украины в период новой экономической политики: 1921-1929 гг. / О.В. Козерод. – К.: СПД Савчина, 2002. – 313 с.

⁴Козерод, О. В., Бриман, С. Я. Деникинский режим и еврейское население Украины: 1919–1920 гг. Харьков, 1996

⁵100 еврейских местечек Украины: исторический путеводитель. Подолия / Сост. В. Лукін, Б. Хаймович. Иерусалим-Санкт-Петербург: изд-во А. Гершт, 2000. Вып. 2

⁶Мирський, Р., Хонігсман, Я., Найман, О. Юдофобія проти України. Львів, 1998

⁷Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917-1931). – Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – 156с.

⁸Котляр, Ю. В. Традиції єврейської самооборони у повстанському русі селян Півдня України (1917-1923 рр.) // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ: Центр «Ткума», 2010. С. 184–192

захисті своїх громад від погромного насильства. В. Орлянський у праці¹ дослідив політичне становище єврейської спільноти в радянській Україні, що дозволило побачити довгострокові наслідки подій революційного періоду. О. Музичко в статті² звернула увагу на табуйовану в радянський час тему антиєврейського насильства з боку більшовицьких військ. З. Марковська у статті³ проаналізувала роль різних єврейських політичних сил у процесах формування української державності, показавши різноманіття позицій єврейської спільноти. М. Лазарович у статті⁴ детально дослідила найтрагічніший період українсько-єврейських відносин, намагаючись об'єктивно з'ясувати причини та масштаби погромного насильства. Ю. Ладній у статті⁵ запропонував комплексний підхід до вивчення національної політики УНР, розглядаючи єврейське питання в контексті загальної етнополітичної стратегії. Л. Сулима у статті⁶ дослідила участь представників різних національностей у збройних силах УНР. М. Михайличенко та В. Зігунов у спільних працях⁷,⁸ проаналізували підходи різних українських урядів до єврейського питання, що дозволило провести порівняльний аналіз їхньої національної політики. І. Баран у статті⁹ дослідив історичні передумови українсько-єврейських відносин, що проявилися згодом у період УНР. Сучасна історіографія характеризується використанням нових методологічних підходів, залученням міждисциплінарних методів дослідження, звертанням до компаративних студій. Дослідники

¹Орлянський, В. С. Євреї України в 20-30-ті роки XX сторіччя: соціально-політичний аспект. Запоріжжя: ЗГТУ, 2000. С. 321

²Музичко, О. Антисемітизм в Червоній армії у роки громадянської війни на території України // Одеса и еврейская цивилизация: Сб. материалов III международной научной конференции. Одесса, 2005. С. 166–175

³Марковська, З. І. Єврейські партії початку XX ст. в процесі державотворення України. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2011. № 2. С. 191–194

⁴Лазарович, М. Антиєврейський погромний рух в Україні у 1919 році. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. 2012. № 45. С. 367–377

⁵Ладній, Ю. Етнополітика в Україні 1917–1921 рр.: Історико-Етнологічний Дискурс. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. № 2. С. 295–307

⁶Сулима, Л. Другий зимовий похід армії УНР: рейд у вічність. Дзеркало тижня. Україна. 2016. № 43–44

⁷Михайличенко, М. А., Зігунов, В. Ю. Діяльність Директорії УНР щодо відновлення національно-персональної автономії. Приватне та публічне право. 2018. № 4. С. 8–10

⁸Михайличенко, М. А., Зігунов, В. Ю. Політика Української Держави Павла Скоропадського щодо єврейської національної меншини. Приватне та публічне право. 2019. № 2. С. 3–7

⁹Баран, І. До проблеми взаємовідносин українців та євреїв у Галичині (1900–1914 рр.). Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2019. № 3. С. 1–9

намагаються побачити події 1917-1920 років у широкому історичному контексті, порівнюючи українську ситуацію з іншими регіонами колишньої Російської імперії та Європи. Важливою тенденцією є відхід від односторонніх оцінок і визнання складності та багатфакторності історичних процесів того періоду.

Аналіз джерел. Джерельна база є репрезентативною. В основному представлена писемними джерелами, які в свою чергу можна поділити на такі типи: нормативно-правові акти, періодичні матеріали та мемуарну літературу.

До першої групи джерел належать нормативно-правові акти Української Народної Республіки, що безпосередньо регулювали становище єврейської національної меншини. Фундаментальне значення має збірка¹, який містить основоположні документи державотворення УНР, включно з положеннями про національно-персональну автономію. Цей збірник дозволяє простежити еволюцію законодавчого підходу до єврейського питання від Центральної Ради до Директорії, побачити, як ідея національно-персональної автономії втілювалася в конституційних нормах. Надзвичайно важливим джерелом є «Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки» за 1919 рік², де публікувалися закони, постанови та розпорядження уряду УНР. Зокрема, випуск 5, частина 73, містить важливі положення щодо правового статусу національних меншин. Випуск 24, частина 322, включає документи про боротьбу з погромами та захист єврейського населення. Ці офіційні публікації є безпосередніми свідченнями урядової політики та дозволяють оцінити розрив між декларованими намірами влади УНР і реальною ситуацією на місцях. «Державний вістник»³ за 1918 рік містить матеріали періоду Гетьманату, що дозволяє провести порівняльний аналіз підходів різних українських урядів до єврейського питання. Порівняння законодавства періоду Скоропадського з нормативними актами Директорії

¹Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ, 1993

²Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки (Далі: Вістник...). — 1919. — Вип. 5. — Ч. 73. — С. 35.

³Державний вістник. — №8 4. — 31 грудня 1918 р.

демонструє відмінності в концептуальних підходах до вирішення національного питання. Фундаментальне значення має двотомне видання «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали»¹, яке містить величезний масив документів про діяльність вищих органів влади УНР. Зокрема, тут представлені протоколи засідань Ради Народних Міністрів, постанови про створення Міністерства єврейських справ, документи про призначення С. Гольдельмана міністром, листування з єврейськими організаціями, накази про боротьбу з погромами. Ці документи є ключовими для розуміння механізмів вироблення та реалізації єврейської політики УНР. Важливі документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) та Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Фонд 2582 ЦДАВО України містить документи Міністерства єврейських справ УНР, включно з організаційними матеріалами, звітами про діяльність, листуванням з місцевими єврейськими громадами². Фонд 1065 містить матеріали про боротьбу з погромами, накази військового командування, звіти про розслідування погромних інцидентів³. Фонд 41⁴ та Фонд 1 ЦДАГО⁵ України містять документи радянських органів влади, що дозволяє побачити більш повну картину подій і порівняти різні версії тих самих подій. Державний архів Житомирської області (ДАЖО), зокрема фонд 2399⁶, містить важливі регіональні матеріали про становище єврейського населення, місцеві погроми, діяльність єврейських організацій. Ці документи є цінними для розуміння того, як центральна політика УНР реалізовувалася на місцевому рівні, якими були реальні умови життя єврейського населення в провінції.

¹Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали у 2 томах. Т. 1. Київ, 2006

²Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 2582. — Оп. 1. — Спр.37. — Арк.4.

³ЦДАВО України. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр.15. — Арк. 3-3а.

⁴Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі — ЦДАГО України). — Ф. 41. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 2–4.

⁵ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 40. — Арк. 3–6.

⁶Державний архів Житомирської області (далі ДАЖО). — Ф.2399. — Оп.1. — Спр.35.

До другої групи джерел належать матеріали періодичної преси. Газета «Україна» за 1919 рік містить офіційні повідомлення уряду УНР¹, включно з публікаціями про національну політику, боротьбу з погромами, діяльність Міністерства єврейських справ. «Нова Рада» за лютий 1919 року публікувала дискусійні матеріали про національне питання². «Робітнича газета» за серпень-жовтень 1919 року містить інформацію про ставлення різних політичних сил до єврейського питання. «Вісник УНР»³ публікував офіційні повідомлення Директорії. «Трудова громада»⁴, «Подольський край»⁵, «Село»⁶ представляють регіональний погляд на події та відображають різноманіття суспільних настроїв щодо єврейського питання.

Третю групу джерел становить мемуарна література. Праця П. Христюка «Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр.»⁷ є одним з найважливіших мемуарних джерел, оскільки автор був безпосереднім учасником подій і займав високі посади в уряді УНР. Його спогади містять унікальну інформацію про процес вироблення національної політики, внутрішні дискусії в керівництві УНР щодо єврейського питання. Спогади М. Шаповала «Велика революція і українська визвольна програма»⁸ дають оцінку національної політики УНР з позицій одного з ідеологів українського національного руху. Матеріали М. Стахів⁹ містять детальну інформацію про внутрішню політику Директорії. Особливе місце займають спогади єврейських авторів. Праця С. Гольдельмана¹⁰ є унікальним джерелом, оскільки автор був міністром єврейських справ УНР і безпосередньо керував впровадженням національно-персональної автономії. Його

¹Україна. — 1919. — 21 серпня; 2 вересня; 4 вересня.

²[³⁴]: Робітнича газета. — 1919. — 26 серпня.

³Гай С. Польський стан посідання // Вісник УНР. — 1919. — 7 лютого.

⁴Трудова громада. — 1920. — 14 січня.

⁵Подольський край. — 1920. — 11 лютого.

⁶Село. — 1918. — 29 листопада.

⁷Христюк, П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. Т. IV

⁸Шаповал, М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928

⁹Стахів, М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 3

¹⁰Гольдельман, С. І. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. Мюнхен, 1967

мемуари містять детальну інформацію про організацію Міністерства, труднощі в реалізації автономії, взаємини з українським урядом. Спогади російських білогвардійських діячів також становлять цінність. «Дневники» В. Вернадського за 1917–1921 роки¹ містять цінні спостереження видатного вченого про події в Києві, включно з єврейськими погромами. Спогади О. Гольденвейзера² дають погляд на українсько-єврейські відносини очима ліберального російського інтелігента єврейського походження. «Очерки русской смуты» А. Денікіна³ містять інформацію про погроми на територіях, контрольованих білогвардійцями, що дозволяє порівняти досвід різних режимів.

Історія відносин між українським державотворчим рухом та єврейською спільнотою в період Української Народної Республіки (1917–1920) залишається однією з найбільш дискусійних та міфологізованих сторінок національної історії. Відтак, критичний аналіз джерельної бази є першочерговим завданням для об'єктивного висвітлення цього питання. Джерела, які лягли в основу дослідження, умовно поділяються на три групи: офіційні документи уряду УНР, матеріали єврейських політичних партій та, особливо важливі, мемуари безпосередніх учасників подій.

Особливу цінність для реконструкції політичного курсу УНР щодо національних меншин становлять спогади Володимира Винниченка⁴. Як голова Директорії та один із ідеологів української соціал-демократії, Винниченко у своїй праці «Відродження нації» детально описує складні переговори з єврейськими фракціями, зокрема щодо надання культурно-національної автономії. Його свідчення є унікальним поглядом «зсередини» на процес ухвалення рішень. Водночас, використовуючи цей мемуар, варто враховувати його особисту

¹Вернадський, В. І. Дневники. 1917–1921. Т. 1. Київ, 1996

²Гольденвейзер, А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. Москва; Ленінград, 1930

³Денікін, А. Очерки русской смуты. Кн. 4. Москва, 2002

⁴Винниченко В. Відродження нації : у 3 ч. Київ ; Відень : Дзвін, 1920. Ч. 1. 348 с.

політичну упередженість та полемічну загостреність проти С. Петлюри, що вимагає критичного зіставлення з іншими джерелами.

Другим ключовим мемуарним свідченням є збірка статей, листів та документів Симона Петлюри¹. Хоча це видання не є суто мемуарами в класичному розумінні, воно містить автобіографічні нотатки, накази по армії та приватне листування, які віддзеркалюють офіційну позицію Головного Отамана щодо єврейського питання. Зокрема, листи Петлюри до єврейських громадських діячів та його накази про боротьбу з антисемітськими виступами дозволяють спростувати радянський міф про «організований державний антисемітизм» в УНР. Однак, ці матеріали часто носять публіцистичний та пропагандистський характер, що вимагає обережної інтерпретації.

Найбільш цінним та рідкісним джерелом, яке дозволяє побачити ситуацію «з іншого боку», є спогади Аврама Ревуцького². Будучи членом Української Центральної Ради, а згодом міністром у справах єврейства в уряді УНР, Ревуцький (єврей за походженням, сіоніст за переконаннями) залишив детальний опис внутрішніх дискусій серед єврейських партій щодо доцільності співпраці з українським національним рухом. Його спогади є унікальним свідченням того, як єврейські політики оцінювали ризики більшовизму та українського націоналізму. Публікація цього тексту в сучасному науковому перекладі з їдишу значно розширює джерельну базу української історіографії.

Отже, поєднання офіційних документів та трьох зазначених мемуарних комплексів (Винниченка, Петлюри та Ревуцького) дозволяє створити об'ємну та багатогранну картину політики УНР щодо євреїв. Якщо офіційні декларації фіксують бажаний образ держави, то спогади розкривають механізми реального прийняття рішень, особисті симпатії та антипатії, а також драматичний розрив між

¹ Петлюра С. Статті, листи, документи / Центр. ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Нью-Йорку. Нью-Йорк : Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1979. Т. 2. 627 с.

² Ревуцький А. У важкі дні на Україні: спогади єврейського міністра : пер. з їдишу / упоряд., наук. ред. О. Павлишин. Львів : Україна модерна, 2019. 270 с.

декларованим гуманізмом центральної влади та анархією на місцях, яку не завжди вдавалося контролювати. Критичне зіставлення цих трьох поглядів (соціал-демократа Винниченка, державника Петлюри та єврейського міністра Ревуцького) є методологічною основою даного дослідження.

Методологія та методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить поєднання принципів історизму, системності та об'єктивності, що дають змогу розглядати політику Української Народної Республіки щодо єврейського населення у всій її багатовимірності — політичній, соціальній, культурній та гуманітарній. Такий підхід дозволяє осмислити не лише формально-інституційні аспекти діяльності Міністерства єврейських справ, а й контекст міжетнічних відносин у добу національно-визвольних змагань 1917–1920 рр.

У дослідженні застосовано поєднання загальнонаукових і спеціально-історичних методів. До загальнонаукових належать аналітичний, синтетичний, індуктивний і дедуктивний методи, що забезпечують узагальнення фактологічного матеріалу та формулювання концептуальних висновків.

Серед спеціально-історичних методів провідне місце посідають історико-порівняльний, історико-генетичний і проблемно-хронологічний. Історико-генетичний метод застосовано для простеження становлення Міністерства єврейських справ УНР, його внутрішньої структури, кадрового складу та взаємодії з іншими урядовими інституціями. Історико-порівняльний дозволив оцінити різні моделі ставлення до єврейської громади в межах українських урядів 1917–1920 рр., тоді як проблемно-хронологічний метод забезпечив послідовне висвітлення подій у динаміці - від Центральної Ради до періоду Директорії.

Особливе місце в роботі посідає метод кейс-стаді, який застосовано для аналізу конкретних історичних випадків, що відображають аспекти взаємин між державою та єврейським населенням. Зокрема, у якості кейсів розглядаються: діяльність Міністерства єврейських справ (як унікальний приклад спроби створення національного представництва в уряді) та єврейські погроми 1919 року (як

трагічний прояв міжетнічної напруги, що випробував ідеали національної рівності, задекларовані УНР.

Наукова новизна дипломної роботи полягає у спробі комплексного аналізу політики Української Народної Республіки щодо єврейського населення крізь призму діяльності Міністерства єврейських справ і феномену єврейських погромів 1919 року. В одному дослідженні ці два, на перший погляд, протилежні явища — державна політика інтеграції та акти міжетнічного насильства — розглядаються як взаємопов'язані складові процесу формування міжнаціональних відносин у добу революції. Отримані результати поглиблюють уявлення щодо процесів національного будівництва в Україні початку ХХ століття та сприяють подальшому вивченню проблем міжетнічних відносин у добу революцій і воєн.

Структура дипломної роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків, переліку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1. МІНІСТЕРСТВО ЄВРЕЙСЬКИХ СПРАВ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Феномен Міністерства єврейських справ Української Народної Республіки неможливо досягнути без глибокого занурення в інтелектуальну атмосферу, що сформувала суспільно-політичну думку Центральноєвропейського та Східноєвропейського регіонів наприкінці XIX - на початку XX століття. Питання про організацію державного устрою в умовах поліетнічності стало однією з центральних проблем для теоретиків соціал-демократичного та ліберально-прогресивного спрямування, і відповідь на нього, сформульована австрійськими мислителями, виявилась вирішальною для формування правової ідеології УНР.

Концепцію культурно-національної автономії у систематичному вигляді розробили Карл Реннер і Отто Бауер. Реннер у праці «Держава і нація» (1899) та Бауер у монументальній «Національному питанні та соціал-демократії» (1907) сформулювали принцип, відповідно до якого нація не може ототожнюватись з певною територією і тому не може розглядатися як суто територіальна одиниця¹. Замість цього вони пропонували розглядати націю як персональний союз - добровільне об'єднання осіб, що поділяють спільну культуру, мову й ідентичність, незалежно від місця їхнього проживання. Кожна нація мала б право на самоврядування у сфері культури, освіти та мовних питань, тоді як держава зберігала б монополію на вирішення загальнополітичних і адміністративних питань. Саме ця модель, що отримала назву екстериторіальної або персональної автономії, лягла в основу законодавчого підходу Центральної Ради.

Провідники українського визвольного руху, насамперед М. Грушевський, В. Винниченко та М. Шаповал, виховувались в атмосфері інтенсивного знайомства з ідеями австрійської соціал-демократії. Грушевський особисто бував у Відні, де міг безпосередньо спостерігати за функціонуванням австрійської системи

¹Renner K. [Synopticus]. Staat und Nation. Wien, 1899 ; Bauer O. Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. Wien : Wiener Volksbuchhandlung, 1907. 576 S.

національних відносин, що, попри всю її недосконалість, давала певний досвід управління поліетнічним суспільством. Шаповал у своїй пізнішій праці «Велика революція і українська визвольна програма» прямо посилається на ці концепції як на теоретичне підґрунтя національної політики УНР¹. Специфіка українського соціального і демографічного контексту надавала ідеї персональної автономії особливої актуальності: єврейське населення, що становило, за різними оцінками, від 7 до 12% загальної чисельності мешканців підросійської України, було розпорошене по містах і містечках і не мало єдиного компактного ареалу. Тому застосування до єврейської громади принципів територіальної автономії - на кшталт тієї, що обговорювалась для українців у рамках Австро-Угорщини - було неможливим. Персональна ж автономія відкривала можливість надати євреям реальні права самоврядування без привязки до конкретної землі.

Американський дослідник Генрі Абрамсон у своїй фундаментальній монографії «A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920», що стала одним із найавторитетніших досліджень даної теми в англomовній науці, наголошує, що прийняття Закону про національно-персональну автономію в Україні відбулось у контексті специфічних революційних очікувань, де єврейська громада сподівалась отримати справжній правовий захист від насильства і дискримінації². Абрамсон звертає увагу на те, що більшість єврейських партій підтримувала цей закон не стільки з ідеалістичних міркувань, скільки з прагматичного розуміння: в умовах, коли всі існуючі режими становили для євреїв певну загрозу, отримання інституційного представництва в структурах УНР могло б зменшити ризики фізичної небезпеки.

Польсько-американський дослідник Пол-Роберт Магочі, відомий своєю широкою синтетичною «Історією України», характеризує політику Центральної

¹Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. 256 с.

²Abramson H. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. Cambridge, MA : Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute and the Center for Jewish Studies, 1999. 252 p.

Ради щодо національних меншин як «найбільш прогресивну серед усіх урядів, що діяли на тогочасній українській території»¹. Він наголошує на тому, що законодавство УНР у галузі прав меншин стояло в одному ряду з найпередовішими зразками тогочасного ліберального конституціоналізму і значно випереджало підходи, що практикувались у більшості держав-наступниць Російської та Австро-Угорської імперій.

Правова основа для заснування Міністерства єврейських справ формувалась поступово, протягом кількох місяців державотворчої діяльності Центральної Ради. Цей процес відображає як ідейну еволюцію керівництва УНР, так і практичне усвідомлення необхідності залучення єврейської громади до співпраці.

Проголошуючи Українську Народну Республіку у складі федеративної Росії, Третій Універсал зазначав, що всі народи «будуть мати право в рамках Республіки порядкувати своїм культурним і національним життям у формах, які вони самі собі настановлять»². Ця декларативна норма стала відправною точкою для подальшого законодавчого розвитку.

Вирішальним кроком стало прийняття Центральною Радою Закону про національно-персональну автономію 9 (22) січня 1918 року. Цей закон закріплював право кожної нації, чисельність якої в межах УНР досягала певного мінімуму, на створення власного Національного союзу - громадської організації з публічно-правовим статусом, наділеної правом оподатковування своїх членів на потреби культурно-національного розвитку³. Закон встановлював, що членство у національному союзі є добровільним, але водночас публічно-правовим актом, а не суто приватним вибором. Кожна особа, яка заявляла про своє бажання бути членом певного Національного союзу, заносилась до відповідного реєстру, і цей запис визначав її правовий статус щодо питань культури, освіти та мови.

¹Magocsi P. R. A History of Ukraine: The Land and Its Peoples. Toronto : University of Toronto Press, 2010. 894 p.

²Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ, 1993. 272 с.

³Petrovsky-Shtern Y. The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew. New Haven : Yale University Press, 2009. 302 p.

Для реалізації цих положень закон передбачав заснування при уряді відповідних міністерств - окремо для кожної нації, що скористалась правом автономії. Таким чином, поряд із Міністерством єврейських справ закон передбачав заснування міністерств для росіян і поляків. Ці міністерства мали виконувати функцію сполучної ланки між органами державної влади та Національними союзами відповідних народів, слугуючи інструментом координації та правового захисту.

Збірник конституційних актів УНР дозволяє простежити еволюцію законодавства про автономію в контексті загального конституційного розвитку¹. Важливо відзначити, що Закон про персональну автономію приймався паралельно з IV Універсалом (22 січня 1918 р.), що проголошував повну незалежність УНР. Поєднання проголошення незалежності із законодавчим закріпленням прав меншин не випадкове: воно відображало стратегічне рішення Центральної Ради заявити про себе як про демократичну, включну державу, здатну забезпечити права всіх своїх громадян незалежно від національності.

Йоханан Петровський-Штерн у своїй праці «The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew» здійснює ґрунтовний аналіз правових та ідеологічних засад єврейської автономії в УНР². Дослідник наголошує, що Закон 1918 року був не просто формальним актом, а відображав реальні спроби переосмислити відносини між державою і національними меншинами на нових, непаразитарних засадах - засадах взаємоповаги і спільної відповідальності. Петровський-Штерн вводить поняття «антиімперського вибору», яким він характеризує ту частину єврейської громади, що свідомо обрала союз із українським визвольним рухом, відмовившись від традиційної орієнтації на російські ліберальні або ж більшовицькі структури.

¹Державний вістник. 1918. № 84. 31 грудня.

²Petrovsky-Shtern Y. The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew. New Haven : Yale University Press, 2009. 302 p.

Перше Міністерство єврейських справ виникло ще за доби Центральної Ради - приблизно навесні 1918 року, у короткий проміжок між прийняттям Закону про персональну автономію і поваленням Центральної Ради внаслідок підтриманого Німеччиною перевороту гетьмана Скоропадського у квітні 1918 року. Таким чином, перший міністерський орган діяв в умовах надзвичайної нестабільності й, по суті, не встиг повноцінно розгорнути свою роботу.

За гетьманату П. Скоропадського (квітень - грудень 1918 р.) ідея персональної автономії фактично була відкинута. Новий режим, що орієнтувався на більш консервативні соціальні групи та шукав компромісу з проросійськими колами, не мав ані бажання, ані готовності підтримувати радикальні для того часу принципи національного самовизначення меншин. «Державний вістник» за 1918 рік фіксує заміну Міністерства єврейських справ більш скромним Єврейським відомством, що фактично означало перетворення повноправного урядового міністерства на консультативний орган без реальних виконавчих повноважень¹. Дослідники М. Михайличенко та В. Зігунов аналізують цю трансформацію як свідоме рішення гетьманату знизити рівень інституційного представництва єврейської спільноти у структурах влади, що відповідало загальному курсу Скоропадського на обмеження самоврядних засад і зміцнення централізованої адміністрації².

Після повалення гетьманату та приходу до влади Директорії наприкінці листопада - на початку грудня 1918 року питання про відновлення Міністерства єврейських справ постало невідкладно. Нова влада розглядала реставрацію органів персональної автономії як принципово важливий жест - символ розриву з гетьманською спадщиною і повернення до ідеалів Центральної Ради. Двотомне видання «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. Документи і матеріали» зберігає протоколи засідань Ради Народних

¹Державний вістник. 1918. № 84. 31 грудня.

²Михайличенко М. А., Зігунов В. Ю. Політика Української Держави Павла Скоропадського щодо єврейської національної меншини. Приватне та публічне право. 2019. № 2. С. 3–7.

Міністрів, у яких питання про відновлення та функціонування Міністерства єврейських справ неодноразово обговорювалось¹. Ці документи свідчать, що ставлення урядових чиновників до Міністерства було неоднозначним: поряд із принциповими прихильниками ідеї персональної автономії, існували й ті, хто вважав її надмірним обтяженням для й без того перевантаженого апарату управління.

На чолі відновленого Міністерства було поставлено Соломона Гольдельмана - представника сіоністсько-соціалістичного руху Поалей Ціон. Гольдельман народився 1884 року, здобув освіту в Берліні і повернувся до України, де став помітним діячем єврейського суспільного руху. У своїх мемуарах «Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920», виданих у Мюнхені 1967 року, він залишив безцінне свідчення про роботу Міністерства зсередини². Ця праця є унікальним джерелом, оскільки поєднує особисті спогади учасника подій із намаганням дати їм аналітичну оцінку.

Організаційна структура Міністерства, реконструйована на підставі матеріалів Фонду 2582 ЦДАВО України, включала кілька ключових підрозділів³. Відділ справ просвіти і культури займався координацією роботи єврейських шкіл, підтримкою видавничої діяльності та культурних установ. Правовий відділ опікувався захистом цивільних і майнових прав єврейського населення, зокрема в ситуаціях погромного насильства. Відділ зв'язків із громадами підтримував контакти з єврейськими самоврядними структурами по всій Україні та намагався координувати їхню діяльність у рамках системи персональної автономії. Відділ реєстрації займався веденням реєстрів членів Єврейського Національного союзу -

¹Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920 : документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. Київ, 2006. 688 с.

²Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. Мюнхен, 1967. 124 с.

³Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 4.

без чого вся система персональної автономії просто не могла функціонувати на практиці.

Чисельність персоналу Міністерства залишалась невеликою - за наявними відомостями, кількості осіб на всіх рівнях, включно з регіональними представниками. Це різке контрастувало з масштабом завдань, що стояли перед відомством: юрисдикція Міністерства поширювалась на мільйонне єврейське населення, розпорошене по сотнях міст і містечок на величезній і вкрай нестабільній у воєнному відношенні території.

Система персональної автономії, закладена Законом 1918 року, передбачала наявність двох взаємопов'язаних інституцій: урядового Міністерства як органу виконавчої влади та Єврейської Національної Ради як органу демократичного представництва єврейської громади. Перша мала здійснювати загальнодержавні функції у сфері єврейської автономії, тоді як друга - формулювати «волю нації» та слугувати джерелом легітимності для всього автономного устрою.

Формування Єврейської Національної Ради через загальні вибори - ключова умова, що відрізняла задум від більшості традиційних систем управління меншинами - стало надзвичайно складним практичним завданням. Вибори вимагали проведення реєстрації всіх євреїв, охочих скористатися правом автономії, організації виборчих дільниць, підрахунку голосів і забезпечення представництва від різних регіонів. Усе це було надзвичайно важко здійснити у країні, охопленій тривалою громадянською війною. Гольдельман у своїх мемуарах детально описує бюрократичні та логістичні труднощі, з якими зіткнувся процес формування Єврейської Ради¹. Він змалює картину постійної напівпаралічної роботи в умовах, коли уряд кілька разів за рік переміщувався з однієї тимчасової столиці в іншу, а регіональна адміністрація функціонувала вкрай нерівно.

¹Державний вістник. 1918. № 84. 31 грудня.

Не менш серйозною перешкодою була глибока ідейна неоднорідність єврейської громади. До її складу входили радикально несумісні між собою угруповання: сіоністи різних відтінків, від загального сіонізму до Поалей Ціон; Бунд - соціалістична партія, що заперечувала сіоністський проект і наполягала на єврейській культурній автономії в діаспорі, але орієнтувалась на класову солідарність більше, ніж на національну; Об'єднана єврейська соціалістична партія; ортодоксальна течія Агудас Ісроель; ліберальні та асиміляторські елементи. Аналіз З. Марковської демонструє, що ці партії мали принципово різні погляди на питання про те, чи варто взагалі брати участь у системі автономії УНР, і якщо так - то якою мірою ¹. Зокрема, Бунд ставився до всієї ідеї єврейського представництва в українському уряді з певним скептицизмом, вбачаючи в ній відволікання від класової боротьби та надання легітимності «буржуазному» урядові.

Незважаючи на всі ці перешкоди, Єврейська Національна Рада все ж була сформована - хоча і в усіченому, неповному вигляді. Її засідання відбувалися нерегулярно, а ухвалені рішення нерідко залишались на папері через відсутність адміністративних і фінансових ресурсів для їх виконання.

Зигмунт Бауман та ряд інших дослідників, що аналізували єврейський досвід у Центральній та Східній Європі, звертають увагу на фундаментальний парадокс системи персональної автономії: вона вимагала чіткої та стабільної ідентичності своїх суб'єктів, тоді як реальна єврейська громада була глибоко розколотою щодо питань ідентичності, мови, культури та майбутнього єврейського народу. Зіткнення з необхідністю виступати як єдиний «суб'єкт автономії» загострювало внутрішні суперечності і нерідко паралізувало спільну дію.

У сфері культури і освіти Міністерство єврейських справ здійснювало нагляд за мережею єврейських навчальних закладів, що функціонували на мовах їдиш та іврит. Принцип освіти рідною мовою, закладений у законодавстві УНР, відкривав

¹Марковська З. І. Єврейські партії початку XX ст. в процесі державотворення України. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2011. № 2. С. 191–194.

можливість для офіційного визнання і фінансової підтримки єврейських шкіл, що досі діяли переважно як приватні або громадські установи. Видання «Нова Рада» за лютий 1919 року містить публікації, присвячені питанням єврейської освіти і дискусіям про принципи її фінансування¹. «Робітнича газета» за серпень–жовтень 1919 року відображає дискусії щодо мовного питання в єврейській освіті - зокрема щодо пріоритетності іврит чи їдиш².

Важливою сферою роботи Міністерства була підтримка єврейської культурної інфраструктури - театрів, клубів, бібліотек, видавництв. В умовах революційного злету єврейського культурного самовираження, що охопив 1917–1920-ті роки, ці установи потребували правового визнання і матеріальної підтримки. Гольдельман у своїх спогадах описує кілька конкретних випадків, коли Міністерство допомагало єврейським культурним організаціям отримати приміщення або захистити своє майно від реквізиції³. Єврейські видавництва, що в цей час переживали стрімкий розвиток, також розглядали Міністерство як потенційний ресурс легалізації і фінансування.

Джефрі Вейдлінгер у своїй ґрунтовній праці «In the Shadow of the Shtetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine» аналізує ширший культурний контекст єврейського суспільного оновлення в Україні того часу, показуючи, що революційна доба породила небачений раніше підйом єврейської культурної самосвідомості, що знаходив вираз у новому театрі, літературі, журналістиці і художньому житті⁴. У цьому контексті Міністерство єврейських справ виступало потенційним інституційним опертям для цих культурних процесів, навіть якщо практична реалізація цієї функції залишалась надто обмеженою.

¹Нова Рада. 1919. Лютий.

²Робітнича газета. 1919. 26 серпня.

³Україна. 1919. 21 серпня ; 2 вересня ; 4 вересня.

⁴Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. : сб. документов. Москва : РОССПЭН, 2007. 819 с

У правовій сфері Міністерство виконувало функції захисту цивільних, майнових та особистих прав євреїв у взаємодії з органами державної влади. Воно виступало посередником між єврейськими громадянами і судовими або адміністративними інституціями, надавало юридичну допомогу постраждалим від погромів або свавілля місцевих чиновників чи військових, клопоталось про звільнення незаконно заарештованих. Матеріали Фонду 2582 ЦДАВО та Фонду 1065 містять численні документи про конкретні справи, що розглядались Міністерством у цій якості¹.

Особливу увагу приділяло Міністерство проблемі погромів - явища, що набувало катастрофічних масштабів у 1919 році. Воно систематично збирало документальні свідчення про погромні інциденти, надсилало звіти командуванню армії УНР і Директорії, домагалось покарання винуватих. «Вістник Державних Законів» за 1919 рік містить нормативні акти, прийняті урядом під тиском Міністерства, - зокрема накази про суворе покарання учасників погромів². Газета «Україна» за 1919 рік відображає офіційну позицію уряду УНР, що засуджував погроми і обіцяв захист єврейському населенню³.

Найгострішою і найтрагічнішою проблемою, з якою зіткнулось Міністерство єврейських справ, стала катастрофічна хвиля антиєврейського насильства, що прокотилась Україною у 1919 році. Погроми цього року вирізнялись небаченими раніше масштабами і жорстокістю: за оцінками, жертвами погромного насильства в Україні впродовж 1918–1921 років стали від 50 до 200 тисяч євреїв, хоча точні цифри досі лишаються предметом дискусій у науковій літературі. «Книга погромів» - унікальний документальний збірник, підготовлений на основі архівних матеріалів,

¹Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 4. ; ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 3–3а.

²Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. Вип. 5. Ч. 73. С. 35. ; Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. Вип. 24. Ч. 322.

³Україна. 1919. 21 серпня ; 2 вересня ; 4 вересня.

- дає розгорнуту картину цих подій і свідчить про їхній безпрецедентний характер навіть у порівнянні з погромами 1880-х - 1905–1906 років¹.[^]

Причини погромів 1919 року багатофакторні і не можуть бути зведені до якоїсь однієї. Зигмунт Абрамсон виділяє декілька ключових чинників: розпад державної влади і відсутність ефективного правопорядку; радикалізацію суспільних настроїв в умовах тривалої і спустошливої війни; поширення анти-більшовицьких настроїв, що нерідко зливались з антисемітизмом (євреїв хибно ототожнювали з більшовиками); майновий фактор (погроми часто супроводжувались пограбуванням); та традицію антиєврейського насильства, що за царату отримувала фактичну безкарність².

Важливо підкреслити, що погроми вчинялись силами всіх режимів і всіх армій, що діяли на українській території. Аналіз О. Будницького у ґрунтовній праці «Russian Jews Between the Reds and the Whites, 1917–1920» показує, що збройні формування більшовиків, денікінців і різноманітних «отаманів», не підпорядкованих жодній центральній владі, були не менш активними учасниками погромного насильства, ніж підрозділи армії УНР. Денікінська армія, за свідченням самого Денікіна, здійснювала масові погроми, практично не зустрічаючи офіційного осуду³. Матеріали Козерода і Бримана підтверджують, що антиєврейські настрої у денікінських частинах були більш системними і ідеологічно закоріненими, ніж в арміях УНР⁴.

Специфіка погромів на підконтрольних УНР територіях полягала у тому, що уряд Директорії офіційно засуджував їх і видавав відповідні накази про покарання винуватих. Фонд 1065 ЦДАВО зберігає накази військового командування про

¹Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. : сб. документов. Москва : РОССПЭН, 2007. 819 с.

²[^25]; Budnitskii O. Russian Jews Between the Reds and the Whites, 1917–1920. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2012. 432 p.

³Денікін А. Нариси руської смуги. Кн. 4. Москва, 2002.

⁴Козерод О. В., Бриман С. Я. Денікінський режим та єврейське населення України: 1919–1920 рр. Харків, 1996. 156 с.

притягнення до відповідальності учасників погромів^{1^.} Однак реальна виконавча влада Директорії на місцях була вкрай обмеженою: значна частина армії складалась із напівпартизанських формувань, чії командири - «отамани» - фактично діяли самостійно. Цим формуванням Директорія не могла диктувати свою волю. Описуючи ці реалії, Гольдельман у своїх мемуарах зазначає, що антипогромні накази надходили знову й знову, але виконувались рідко².

В. Сергійчук у своїй полемічній праці наполягає на тому, що ранні радянські дослідники - С. Гусєв-Оренбурзький та З. Островський - свідомо перекручували відповідальність різних сторін, применшуючи роль більшовицьких та анархістських формувань у погромах і перебільшуючи вину армії УНР³. Ця теза викликала гострі суперечки в наукових колах. Критики Сергійчука, зокрема низка зарубіжних дослідників, вказують, що, реабілітуючи певних командирів від звинувачень в організованому антисемітизмі, він нерідко применшував реальну відповідальність окремих підрозділів і командирів армії УНР за конкретні погромні інциденти. Разом із тим загальна думка сучасних дослідників схиляється до того, що погроми на теренах УНР не мали систематично організованого характеру і були радше наслідком розпаду командної вертикалі, ніж свідомої державної політики - на відміну, наприклад, від денікінських погромів, де антисемітська ідеологія відігравала більш структурну роль.

Джон Клієр і Шломо Ламброза в авторитетному збірнику «Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History» поміщають події 1918–1920 років у широкий контекст трансформації антиєврейського насильства на теренах колишньої Російської імперії⁴. Порівняльна перспектива, закладена в цій книзі, дозволяє побачити, що погроми революційної доби відрізнялись від попередніх

¹ЦДАВО України. Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 3–За.

²Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 3. Скрантон, 1963

³Сергійчук В. І. Погроми в Україні 1914–1920 рр.: від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. Київ : О. Теліги, 1998. 544 с.

⁴Klier J. D., Lambroza S. (eds.). Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 414 p.

насамперед своїм масштабом і жорстокістю, а не природою їхніх соціальних коренів.

У цьому трагічному контексті антипогромна діяльність Міністерства єврейських справ набуває особливого значення - навіть якщо її практична ефективність залишалась мінімальною. Міністерство було, по суті, єдиним урядовим органом, що систематично і послідовно документував погроми, домагався відповідальності винуватих і захищав права постраждалих. Це документування мало важливе значення не лише для конкретних випадків, але й для формування публічного дискурсу про відповідальність держави за захист своїх громадян.

Ставлення різних єврейських політичних сил до уряду УНР та до самої ідеї персональної автономії в його рамках відрізнялось значно більшою складністю і нюансованістю, ніж це нерідко зображається в спрощених схемах. Єврейська громада не була монолітним суб'єктом, і розуміння різних стратегій, що їх обирали різні її сектори, є ключем до розуміння загального характеру взаємодії між УНР і єврейством.

Найбільш послідовними прихильниками кооперації з українським урядом виявились представники Поалей Ціон - єврейського соціалістично-сіоністського руху, що поєднував ідеї класової боротьби з прагненням до єврейського національного відродження. Для Поалей Ціон система персональної автономії в Україні являла собою можливість отримати ресурси і легальні рамки для єврейської культурної і освітньої роботи, одночасно зберігаючи перспективу сіоністської еміграції як кінцевої мети. Гольдельман, що очолив Міністерство єврейських справ, був саме діячем Поалей Ціон, і його мемуари відображають загалом позитивне ставлення до ідеї кооперації з УНР - попри всі розчарування від практики¹.

¹Вісник УНР. 1919. 7 лютого.

Бунд займав більш суперечливу позицію. З одного боку, бундівські теоретики принципово відстоювали ідею єврейської культурної автономії в діаспорі - ідею, що концептуально збігалась із підходом, закладеним у законодавстві УНР. З іншого - Бунд з підозрою ставився до будь-якого союзу з «буржуазними» або «дрібнобуржуазними» національними рухами і прагнув зберегти класову орієнтацію як пріоритетну. Більш того, в міру того як революційна ситуація розвивалась і більшовики зміцнювали свої позиції, частина Бунду дрейфувала до орієнтації на Радянську Росію, вбачаючи в ній більш надійний захист від погромного насильства. Аналіз З. Гітельмана у фундаментальній праці «Jewish Nationality and Soviet Politics» показує, що у підсумку значна частина Бунду зробила вибір на користь співпраці з більшовиками, що відобразилось у масовому вступі бундівців до єврейських секцій комуністичної партії¹.

Загальносіоністська течія ставилась до ідеї персональної автономії в рамках УНР із певним прагматизмом: поки Директорія існувала і контролювала значну частину України, взаємодія з нею могла бути корисною для організаційних і культурних потреб сіоністського руху. Однак основна мета - єврейська державність у Палестині - не передбачала довгострокового вкорінення в українські державні структури, що знижувало ступінь залученості.

Ортодоксальні кола, насамперед представники Агудас Ісроель, зберігали принципово апатичне ставлення до будь-яких «світських» форм єврейського самоврядування, вважаючи, що духовні справи єврейської громади мають регулюватись виключно рабинськими інститутами, а не міністерствами і радами, створеними за моделями секулярного національного руху. Ця позиція ще більше ускладнювала реалізацію системи персональної автономії, що теоретично мала охоплювати все єврейське населення.

¹Gitelman Z. Jewish Nationality and Soviet Politics: The Jewish Sections of the CPSU, 1917–1930. Princeton : Princeton University Press, 1972. 573 p.

Отже, Міністерство єврейських справ опинилось у ситуації, коли воно мало представляти громаду, що принципово не мала єдиної позиції щодо самого факту існування цього Міністерства. Матеріали «Нової Ради» і «Робітничої газети» відображають ці суперечності у публічному просторі¹. Абрамсон узагальнює цю ситуацію, зазначаючи, що спроба УНР залучити євреїв через механізми персональної автономії зіткнулась із фундаментальною проблемою: для такої залученості потрібна була єдина, консолідована єврейська відповідь на пропозицію держави, якої в реальності не існувало².

Рік 1919-й виявився для Директорії і Міністерства єврейських справ роком катастрофічних військових і політичних поразок. Протягом кількох місяців Директорія втратила контроль над Києвом (захопленим більшовиками в лютому), пережила денікінський наступ (який у серпні–жовтні тимчасово захопив більшу частину підросійської України) і стрімкий відступ. У цих умовах нормальне функціонування будь-яких урядових інституцій було практично унеможливленим.

М. Стахів у своїх спогадах «Україна в добі Директорії УНР» дає детальну картину того, як урядові структури продовжували функціонувати в умовах безперервного переміщення і матеріальної скрути³. Відсутність постійної столиці означала, що навіть така проста адміністративна операція, як направлення офіційного листа до місцевої громади, перетворювалась на складне завдання. Регіональні матеріали Державного архіву Житомирської області (Ф. 2399) дозволяють побачити, якою була реальна ситуація в єврейських громадах регіону: розрив між центральними директивами і місцевою реальністю виявився колосальним⁴.

¹Нова Рада. 1919. Лютий. ; Робітнича газета. 1919. 26 серпня.

²Pipes R. The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1954. 365 p.

³Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 3. Скрентон, 1963.

⁴Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 2399. Оп. 1. Спр. 35.

Попри всі ці обставини, Міністерство єврейських справ не припиняло своєї роботи. Із матеріалів Фонду 2582 ЦДАВО видно, що в 1919–1920 роках відомство продовжувало листування з місцевими єврейськими громадами, направляло своїх представників для розслідування погромних інцидентів і складало доповіді для уряду¹. «Трудова громада» за 14 січня 1920 року і «Подольський край» за 11 лютого 1920 року фіксують спроби урядових структур підтримувати видимість нормального управління навіть у найкритичніших умовах². Ці публікації свідчать про те, що єврейська автономна адміністрація намагалась зберегти присутність у регіоні навіть тоді, коли центральний уряд втрачав реальний контроль над територіями.

Спогади В. І. Вернадського, видатного вченого і громадського діяча, що перебував у Києві в часи зміни різних урядів, фіксують гострий контраст між декларованими принципами різних режимів щодо єврейського питання і реальними умовами, в яких жило єврейське населення міста³. Хоча Вернадський дивився на ці події очима людини, далекої від єврейської внутрішньої політики, його щоденники є цінним джерелом для реконструкції загальної атмосфери доби.

Показовим є порівняльний матеріал, наданий О. Гольденвейзером у «Київських спогадах»⁴. Гольденвейзер, ліберальний юрист єврейського походження, що перебував у Києві протягом 1917–1920 рр., описує той психологічний стан глибокої невизначеності, в якому перебувало єврейське населення міста. Із його спогадів виходить, що більшість київських євреїв не ідентифікувала себе із жодним із борючихся урядів і перш за все прагнула виживання, а не реалізації ідей персональної автономії.

¹Himka J.-P. Ukrainian-Jewish Antagonism in the Galician Countryside During the Late Nineteenth Century. *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / ed. by H. Aster, P. Potichnyj. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990. P. 111–158.

²Трудова громада. 1920. 14 січня. ; Подольський край. 1920. 11 лютого.

³Вернадський В. І. Щоденники. 1917–1921. Т. 1. Київ, 1996.

⁴Гольденвейзер А. З київських спогадів. Революція на Україні за мемуарами білих. Москва ; Ленінград, 1930.

Закон про персональну автономію і заснування Міністерства єврейських справ не були суто внутрішньополітичними актами. Вони мали виразний міжнародний вимір, пов'язаний із прагненням УНР здобути визнання і підтримку на міжнародній арені - насамперед серед держав-переможниць і на Паризькій мирній конференції 1919 року.

Після Першої світової війни питання захисту прав меншин виявилось у центрі міжнародних дискусій. Мінорні договори - договори про захист прав меншин, підписані переможеними державами на Паризькій конференції, - передбачали гарантії культурних, освітніх і релігійних прав національних меншин під міжнародним наглядом. УНР, що прагнула отримати міжнародне визнання, намагалась продемонструвати свою відповідність цим стандартам. Існування Міністерства єврейських справ і системи персональної автономії слугувало аргументом у переговорах: Україна, заявляла Директорія, не лише формально гарантує права меншин, але й створила для цього спеціальний інституційний механізм.

Проте хвиля погромів, що відбувались на підконтрольних УНР територіях, підживляла ці аргументи. Повідомлення про антиєврейське насильство поширювались у єврейських організаціях Заходу - насамперед у США і Великій Британії, де впливові єврейські спільноти мали певний доступ до вух урядовців і преси. «Вісник УНР» за лютий 1919 року відображає зусилля уряду зі спростування повідомлень про погроми і відстоювання власного іміджу¹. Однак реальні факти насильства заперечити було важко.

Оле Субтельний у своїй широковідомій «Україні: Історії» підкреслює, що міжнародна ізоляція УНР була зумовлена комплексом чинників, серед яких погроми відіграли значну, але не визначальну роль². Набагато важливішими для долі УНР виявились військово-стратегічні розрахунки Антанти, що зрештою

¹Вісник УНР. 1919. 7 лютого.

²Subtelny O. Ukraine: A History. Toronto : University of Toronto Press, 2009. 784 p.

вирішила орієнтуватися не на підтримку незалежної України, а на білогвардійський рух як можливу альтернативу більшовизмові. Тим не менш, негативний образ «Петлюрівщини» як режиму, що попускає або навіть заохочує погроми, став важливим елементом антиукраїнської пропаганди, про яку докладно пишуть Р. Мирський, Я. Хонігсман і О. Найман¹^.

Ричард Пайпс у своєму класичному дослідженні «The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923» розглядає єврейське питання в контексті ширшої динаміки національних рухів і більшовицької національної політики². Пайпс звертає увагу на те, що більшовики, на відміну від УНР, зуміли певною мірою використати єврейське питання на свою користь: проголошуючи принципову рівноправність і карючи відверто антисемітських учасників погромів (хоча й не завжди послідовно), вони привернули на свій бік частину єврейського інтелігентського середовища, налаштованого проти правих і консервативних сил.

Для повноцінного розуміння значення Міністерства єврейських справ необхідно розглянути його в компаративному контексті - зіставивши підхід УНР із підходами інших держав і режимів, що функціонували у Центральній та Східній Європі в 1917–1920 роках.

Порівняння з Польщею видається особливо показовим. Польська держава, відроджена після Першої світової війни, також мала велику єврейську меншину - найчисленнішу в Європі. Однак польська конституція і законодавство відтворювали більш традиційну модель «мовчазної» рівноправності, де євреї офіційно мали ті самі права, що і інші громадяни, але без жодного спеціального інституційного представництва. Погроми у Польщі у 1918–1919 роках - зокрема масштабний Вільнюський погром і погром у Пінську - демонстрували, що формальна рівноправність без інституційних гарантій мало що давала реальному

¹Мирський Р., Хонігсман Я., Найман О. Юдофобія проти України. Львів, 1998. 198 с.

²Pipes R. The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1954. 365 p.

захисту. Омелян Прицак, аналізуючи більш широкі тенденції нації-будівництва у Центральній та Східній Європі, зазначав, що підхід УНР з його інституційним визнанням єврейської автономії виявився більш прогресивним, ніж більшість альтернатив¹.

Порівняння з Литвою і Латвією виявляє певну паралель: обидві ці держави, як і УНР, проголосили в своїх конституціях права на культурно-національну автономію для меншин, включно з євреями. Литовська модель єврейської автономії, введена у 1919–1923 роках, є найближчим аналогом УНРівської і нерідко цитується дослідниками разом. Однак литовська модель функціонувала в умовах відносної стабільності і без активних бойових дій на власній території, що принципово відрізняє її від ситуації в Україні.

Зіставлення з більшовицьким підходом також є надзвичайно важливим. Більшовики у своїй початковій фазі проголошували принцип рівноправності всіх народів і ствоїли Єврейські секції (єврейські секції Комуністичної партії - «євсекції»), що мали забезпечувати єврейській громаді культурну автономію в рамках радянської системи. Зигмунд Гітельман детально аналізує ці структури і демонструє, що радянська «культурна автономія» реально означала насадження партійного контролю над єврейськими інститутами, а не справжнє самоврядування. Більш того, у 1920-х роках єврейська культурна автономія в СРСР поступово згорталась. У цьому контексті принцип персональної автономії, закладений у законодавстві УНР, може розглядатись як справді альтернативна і більш ліберальна модель.

Джон-Пол Гімка, відомий дослідник українсько-єврейських відносин, звертає увагу на глибші соціально-економічні коріння напруги між українцями та євреями, що особливо гостро проявились у революційний час². Його аналіз показує, що

¹Pritsak O. The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building. *Slavic Review*. 1963. Vol. 22, No. 2. P. 224–255.

²Himka J.-P. Ukrainian-Jewish Antagonism in the Galician Countryside During the Late Nineteenth Century. *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / ed. by H. Aster, P. Potichnyj. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990. P. 111–158.

відносини між двома спільнотами визначались не лише суто політичними рішеннями, але й глибокими структурними суперечностями у сфері економіки, соціального статусу і культурних відмінностей, що накопичувались десятиліттями.

Георг Ліберт у монографії «Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954» поміщає події революційної доби в контекст «тотальної мобілізації» і показує, як Перша світова і громадянська війни радикально трансформували суспільну свідомість і зробили можливими такі явища, як масові погроми¹. Його висновки підказують, що катастрофа 1919 року була не просто результатом злої волі окремих командирів чи урядів, але продуктом набагато глибших соціальних і психологічних трансформацій, спровокованих роками тотального насильства.

Зважаючи на всю складність і суперечливість описаних процесів, яким є справжнє місце Міністерства єврейських справ УНР в українській і єврейській історії? Це запитання залишається предметом дискусій, і відповідь на нього виходить далеко за межі суто академічного дослідження.

На думку Петровського-Штерна, Міністерство символізувало справжню, хоч і незавершену та зрештою трагічно нереалізовану альтернативу - «антиімперський вибір» для тієї частини єврейської громади, що не хотіла пов'язувати свою долю ні з царизмом, ні з білогвардійщиною, ні з більшовизмом, але шукала шляху до рівноправного співіснування в рамках нової, демократичної держави². Ця альтернатива зазнала поразки - але не тому, що була принципово хибною, а тому, що обставини громадянської війни виявились несумісними з будь-якими демократичними прагненнями.

М. Лазарович у своєму аналізі погромного руху 1919 року приходить до висновку, що трагедія єврейського населення УНР є невід'ємною частиною більш широкої трагедії України революційної доби - країни, де ідеали демократії і

¹Liber G. Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954. Toronto : University of Toronto Press, 2016. 368 p.

²Михайличенко М. А., Зігунов В. Ю. Політика Української Держави Павла Скоропадського щодо єврейської національної меншини. Приватне та публічне право. 2019. № 2. С. 3–7.

соціальної справедливості зазнали нищівної поразки під тиском сил хаосу, насильства і зовнішньої агресії¹. У цьому сенсі доля Міністерства єврейських справ є мікроісторією, що відображає загальну долю всього УНРівського проекту.

Ю. Ладній, підсумовуючи свій аналіз етнополітики УНР, наголошує, що принципи, закладені у законодавстві 1918 року, мали значення, що виходило за межі конкретного розвитку подій 1917–1920 рр.². Вони стали частиною правової і інтелектуальної спадщини, яка у XX столітті неодноразово ставала об'єктом звернення для дослідників і практиків, що шукали моделі управління культурним різноманіттям у поліетнічних суспільствах.

Документальна спадщина Міністерства єврейських справ - матеріали ЦДАВО, регіональних архівів, єврейської преси тих років - є безцінним джерелом для розуміння єврейського суспільного і культурного життя революційної доби. Ці документи фіксують не лише перипетії інституційної боротьби, але й повсякденний досвід мільонної єврейської спільноти, що намагалась вижити і зберегти свою ідентичність у вогні соціальних катастроф. Збірник «Книга погромів» надає цьому документуванню особливого, трагічного виміру³ цифри жертв і свідчення очевидців, що зберігаються на його сторінках, нагадують, яку ціну заплатило єврейське населення України за ті роки.

Підсумовуючи, слід констатувати: Міністерство єврейських справ УНР було унікальним явищем, що поєднувало правове новаторство і практичну безпорадність, декларовані ідеали і жорстоку реальність, щирі наміри частини його творців і трагічну нездатність держави захистити тих, кого вона взялась представляти. Саме ця суперечність робить його об'єктом, гідним глибокого і

¹Лазарович М. Антиєврейський погромний рух в Україні у 1919 році. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. 2012. № 45. С. 367–377.

²Ладній Ю. Етнополітика в Україні 1917–1921 рр.: Історико-етнологічний дискурс. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. № 2. С. 295–307.

неупередженого дослідження - як важлива сторінка спільної і нерозривної українсько-єврейської історії.

Отже, проведений аналіз дозволяє сформулювати ряд узагальнювальних висновків щодо природи, діяльності та значення Міністерства єврейських справ Української Народної Республіки.

По-перше, Міністерство єврейських справ виникло як безпосередній результат реалізації концепції екстериторіальної культурно-національної автономії, запозиченої з теоретичного арсеналу австрійської соціал-демократії (Реннер, Бауер) і адаптованої до умов поліетнічної революційної України. Закон про національно-персональну автономію від 9 (22) січня 1918 року, що заклав правову основу для Міністерства, відповідав найбільш прогресивним стандартам тогочасного захисту прав меншин і не мав прямих аналогів у тогочасній практиці державного управління.

По-друге, реальні можливості Міністерства для виконання декларованих функцій були критично обмежені комплексом взаємопов'язаних чинників: хронічною відсутністю фінансових і кадрових ресурсів; перманентною воєнно-політичною кризою, що унеможливлювала нормальне адміністрування; глибокою внутрішньою неоднорідністю єврейської громади щодо самої ідеї кооперації з УНР; та відсутністю ефективних виконавчих механізмів, що зробило антипогромні зусилля Міністерства переважно декларативними.

По-третє, ставлення єврейської громади до Міністерства відображало глибокі ідейні поділи між різними єврейськими політичними течіями - Поалей Ціон, Бундом, загальними сіоністами, ортодоксальними колами. Кожна з цих течій мала власне бачення доцільності та форм участі у системі персональної автономії, що унеможливлювало консолідовану єврейську відповідь на пропозицію держави.

По-четверте, трагедія єврейських погромів 1919 року, що відбувались на підконтрольних УНР територіях, кардинально підірвала практичну ефективність Міністерства і завдала нищівного удару по міжнародному іміджу УНР. Водночас

компаративний аналіз показує, що погромне насильство було характерним для всіх режимів, що функціонували на українській території в цей час, а уряд Директорії - на відміну від білогвардійців чи ряду «отаманів» - принаймні офіційно засуджував погроми і намагався карати винуватих.

По-п'яте, незважаючи на трагічну нереалізованість, Міністерство єврейських справ залишило важливу правову, документальну та символічну спадщину, що стала частиною інтелектуальних ресурсів, до яких зверталися дослідники проблем захисту прав меншин у XX столітті. Документи Міністерства, що зберігаються у фондах ЦДАВО та інших архівів, є першокласними джерелами для вивчення єврейського суспільного і культурного життя революційної доби - доби, що визначила подальшу долю єврейського народу у Центральній та Східній Європі.

РОЗДІЛ 2. ЄВРЕЙСЬКІ ПОГРОМИ В УКРАЇНІ 1919 р.

Поняття «погром» у контексті єврейської та східноєвропейської історії набуло специфічного значення, що виходить за межі простого терміна на позначення масового насильства. Воно несе в собі конотації організованого або напівсформованого колективного нападу на певну меншинну групу - з метою не лише фізичного насильства, але й пограбування майна, руйнування господарства, залякування і виселення. У контексті подій 1919 року в Україні термін «погром» охоплює надзвичайно широкий спектр явищ: від стихійних ексцесів дрібних озброєних банд до великомасштабних організованих нападів регулярних або напіврегулярних збройних формувань, що тривали кілька днів і залишали після себе сотні або тисячі жертв.

Джерельна база для дослідження погромів 1919 року є водночас надзвичайно багатою і вкрай нерівномірною. «Книга погромів» - документальний збірник, підготовлений на основі матеріалів, що відклались в архівах колишнього СРСР, - є найбільш повним зведенням документальних свідчень про антиєврейське насильство 1918–1922 років на теренах колишньої Російської імперії.¹ Цей збірник включає свідчення очевидців, донесення місцевих органів влади, рапорти військового командування, акти слідчих комісій, медичні довідки та статистичні зведення. Водночас укладачі збірника попереджають, що він охоплює лише ту частину документів, яка збереглась і стала доступною; реальний масив джерел набагато ширший і розпорошений по численних регіональних архівах.

Архівна база для вивчення погромів в Україні 1919 року складається з кількох ключових фондів. Фонд 1065 ЦДАВО України містить матеріали про боротьбу з погромами: накази військового командування, звіти про розслідування погромних інцидентів, доповіді Міністерства єврейських справ.² Фонд 2582 того ж архіву зберігає документи самого Міністерства єврейських справ, у тому числі звернення

¹Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. Вип. 5. Ч. 73. С. 35.

²Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. Вип. 24. Ч. 322.

від постраждалих громад та листування з місцевою адміністрацією.¹ Фонди ЦДАГО України (Ф. 41 та Ф. 1) містять радянські документи, що дозволяють верифікувати й порівнювати версії тих самих подій з різних боків.² Державний архів Житомирської області, зокрема Фонд 2399, зберігає місцеві матеріали про становище єврейського населення в одному з найбільш постраждалих від погромів регіонів.³

Мемуарна база досліджень відрізняється виразною суб'єктивністю, але саме тому є безцінною для реконструкції «живого» досвіду. Спогади С. Гольдельмана, що стояв на чолі Міністерства єврейських справ і намагався боротися з погромами через офіційні механізми, є свідченням «зсередини» державного апарату.⁴ П. Христюк у «Замітках і матеріалах до історії Української революції» фіксує трагічне протиріччя між деклараціями Директорії і нездатністю реально захистити єврейське населення.⁵ В. І. Вернадський, видатний вчений, що перебував у Києві в цей час, залишив записи в щоденниках, де описує обстановку в місті під час погромів та зміни влади.⁶ О. Гольденвейзер у «Київських спогадах» дає картину того, як погроми сприймалися єврейською інтелігенцією міста.⁷

Антиєврейські погроми 1919 року в Україні не були явищем, що виникло раптово і без попередження. Вони стали результатом складного нашарування довготривалих структурних чинників і безпосередніх обставин воєнно-революційної кризи. Жодне пояснення, що зводить погроми виключно до злочинної волі окремих командирів або ідеологічного антисемітизму тієї чи іншої армії, не здатне відтворити повну і достовірну картину цього явища.

¹Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920 : документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. Київ, 2006. 688 с.

²Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920 : документи і матеріали : у 2 т. Т. 2. Київ, 2006. 744 с.

³ЦДАВО України. Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 4.

⁴Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 41. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2–4.

⁵ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 40. Арк. 3–6.

⁶Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 2399. Оп. 1. Спр. 35.

⁷Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. : сб. документов. Москва : РОССПЭН, 2007. 819 с.

Серед довготривалих структурних чинників, що формували потенціал для масового антиєврейського насильства, першочергову роль відіграє специфіка соціально-економічних відносин між єврейським населенням і оточуючим суспільством. Євреї в Україні традиційно зосереджувались у торгівлі, ремеслі та орендному господарстві, виступаючи посередниками між сільськими виробниками та міськими ринками. Це становище забезпечувало єврейській громаді економічну нішу, але водночас породжувало соціальну напругу й стереотипізацію. Дж.-П. Гімка аналізує цю структурну напругу у галицькому контексті, але його висновки мають ширше значення для розуміння природи українсько-єврейських відносин загалом.¹

Роки Першої світової війни істотно загострили цю напругу. Масова мобілізація, руйнування традиційних господарських зв'язків, окупації та контрокупації, що змінювали одна одну, - все це дестабілізувало економічне і соціальне середовище, в якому функціонувала єврейська торгівля. Водночас війна принесла з собою нові форми насильства і принципову зниженість людського болю. Георг Ліберт у монографії «Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954» переконливо доводить, що тотальна мобілізація суспільства у роки Першої світової війни спричинила глибоку ментальну і психологічну трансформацію: насильство стало буденним, а людське життя - дешевим.² Ця «культура насильства», що сформувалась у 1914–1918 роках, стала одним із найважливіших передуючих чинників катастрофи 1919-го.

Важливу роль у формуванні антиєврейських настроїв відіграло поширення конспірологічних наративів, що ототожнювали євреїв із більшовизмом. Цей міф - «жидо-більшовизм», що набув широкого поширення серед різних верств населення - мав реальне, хоча й надзвичайно перебільшене, соціальне підґрунтя: серед активних учасників більшовицького руху справді були євреї, хоча переважна

¹Україна. 1919. 21 серпня ; 2 вересня ; 4 вересня.

²Нова Рада. 1919. Лютий.

більшість єврейської громади жодного відношення до більшовизму не мала. Річард Пайпс у класичному дослідженні «The Formation of the Soviet Union» звертає увагу на те, що цей міф активно культивувався в антибільшовицьких і антиукраїнських пропагандистських колах і став елементом, що морально санкціонував насильство.¹

Безпосередні обставини 1919 року - перш за все стрімкий розпад державних інституцій і правопорядку - зробили масове насильство практично неминучим. Ситуація в Україні 1919 року характеризувалась надзвичайно частою зміною контролю над територіями: протягом одного лише року Київ кілька разів переходив з рук у руки. У цих умовах ніякий уряд не мав ефективного контролю над збройними силами. Частини армії УНР, що складались переважно з колишніх селян і напівпартизанських загонів, підпорядковувались своїм безпосереднім командирам - «отаманам» - значно більше, ніж центральній владі. Пол-Роберт Магочі характеризує цей стан як «повну анархію», що охопила Україну у 1919 році і зробила будь-яке дотримання правових норм справою практично неможливою.²

Матеріали фонду 1065 ЦДАВО України - накази командування армії УНР щодо боротьби з погромами і звіти про їхнє виконання - красномовно свідчать про цю прірву між наказами і реальністю.³ Накази повторювались знову і знову, кожного разу підкреслюючи суворість покарань за мародерство й насильство щодо мирного населення, - але реальних прикладів притягнення до відповідальності бракувало катастрофічно. Анархія командної вертикалі робила декларовані принципи рівноправності УНР мертвою нормою.

Погроми 1919 року охоплювали майже всю територію України, але з різною інтенсивністю в різних регіонах. Аналіз документальних матеріалів дозволяє виділити кілька хронологічних фаз і географічних осередків найбільш масового насильства.

¹Робітнича газета. 1919. 26 серпня.

²Вісник УНР. 1919. 7 лютого.

³Трудова громада. 1920. 14 січня.

Перша хвиля погромів припала на зиму–весну 1919 року і пов'язана переважно з діями різноманітних «отаманів» - командирів напіваавтономних збройних загонів, що формально підпорядковувались армії УНР або Директорії, але на практиці діяли цілковито самостійно. Найбільшою зловісною фігурою серед них став отаман Семен Петлюра - не сам Симон Петлюра, а ціла генерація командирів нижчого рівня, що несли його ім'я або виступали під загальним прапором. Значно більшою мірою відповідальними за конкретні погромні акції були такі діячі, як отаман Григор'єв і отаман Зелений, що діяли де-факто незалежно від Директорії. «Книга погромів» містить свідчення про погроми, вчинені цими формуваннями в районах Умані, Єлисаветграда та Черкащини.¹

Особливу увагу дослідники приділяли Проскурівському погрому (15 лютого 1919 року) - одному з найбільш жахливих актів насильства всього революційного періоду. За різними оцінками, за кілька годин у Проскурові (нині Хмельницький) від рук підрозділів отамана Семесенка загинуло від 1 500 до 4 000 євреїв. Примітно, що цей погром мав чітку командну структуру: виконавці діяли організовано і цілеспрямовано, мало нагадуючи стихійний натовп. «Книга погромів» включає рапорти і свідчення, що дозволяють відтворити перебіг цих подій із надзвичайною точністю.² Оле Субтельний характеризує Проскурівський погром як «один із найбільших одноразових актів антиєврейського насильства в усьому революційному циклі».³

Фактично одночасно з Проскурівським відбувся Жмеринський погром (18–19 лютого 1919 року), що також вирізнявся організованістю і масштабами насильства. Поділля в цілому стало одним із найстрашніших осередків погромів: регіон неодноразово переходив з рук у руки, і кожна зміна влади супроводжувалась новою хвилею насильства. Видання «100 єврейських містечок України: Поділля» містить

¹Подольський край. 1920. 11 лютого.

²Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. Мюнхен, 1967. 124 с.

³Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. Т. 4. Відень, 1922.

унікальний краєзнавчий матеріал про долю єврейських громад цього регіону в революційні роки.¹

Друга хвиля погромів припала на літо 1919 року і пов'язана передусім з наступом армії Добровольців А. Денікіна, яка влітку - восени того ж року захопила більшу частину підросійської України. Денікінські погроми відрізнялись від «отаманських» більш виразним ідеологічним характером: антисемітизм у Добровольчій армії носив системний характер і активно підтримувався офіцерським корпусом. О. Козерод і С. Бриман у спеціальному дослідженні «Денікінський режим та єврейське населення України» документально підтверджують, що погроми в зонах денікінського контролю здійснювались регулярно і практично без жодних спроб покарати винуватих.² Сам Денікін у «Нарисах руської смуги» визнає, що антиєврейські ексцеси в частинах Добровольчої армії мали місце, але намагається применшити їхній масштаб і пояснити їх «стихійними настроями» солдатів.³

Географія денікінських погромів охоплювала насамперед Лівобережну та Центральну Україну: Київ, Чернігівщину, Полтавщину, Катеринославщину. Київський погром серпня 1919 року відбувся практично відразу після вступу Добровольчої армії до міста. О. Гольденвейзер, що особисто пережив ці події, описує картину систематичних облав, катувань і вбивств, що відрізнялась від «стихійного» насильства раніших погромів більшою методичністю.⁴ В. Вернадський у своїх щоденниках також фіксує атмосферу жаху, що панувала в Києві в цей час.⁵

Третя хвиля насильства супроводжувала бойові дії Червоної армії. Попри офіційну риторику більшовиків про рівноправність усіх народів, реальна практика

¹Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. 256 с.

²Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. Т. 3. Скентон, 1963.

³Вернадський В. І. Щоденники. 1917–1921. Т. 1. Київ, 1996.

⁴Гольденвейзер А. З київських спогадів. Революція на Україні за мемуарами білих. Москва ; Ленінград, 1930.

⁵Денікін А. Нариси руської смуги. Кн. 4. Москва, 2002.

нерідко разюче розходилась із декларованими принципами. О. Музичко у спеціальній статті про антисемітизм у Червоній армії документально підтверджує, що єврейські погроми у зонах більшовицького просування також мали місце, хоча радянська влада систематично замовчувала або мінімізувала ці факти.¹ Аналіз О. Будницького «*Russian Jews Between the Reds and the Whites, 1917–1920*» є, мабуть, найбільш ретельним компаративним дослідженням відповідальності різних сторін за погромне насильство. Будницький доводить, що всі три головні воюючі сторони - армія УНР, Добровольча армія і Червона армія - несуть свою частку відповідальності за погроми, хоча їхні масштаби, характер і ідеологічне підґрунтя суттєво різнились.²

Серед найбільш постраждалих регіонів, крім Поділля і Київщини, слід виокремити Волинь, Катеринославщину і Полтавщину. Характерно, що погроми відбувались не лише у великих містах, але і в малих містечках - штетлах, де єврейська громада нерідко становила значну частину або навіть більшість населення. Документальні матеріали фонду 2399 ДАЖО зберігають свідчення з Волині і Житомирщини, де масштаби погромного насильства також були надзвичайно великими.³

Одним із центральних питань в історіографії погромів 1919 року залишається питання про відповідальність - і насамперед про відповідальність командного складу армії УНР. Воно нерозривно пов'язане з постаттю Симона Петлюри - Головного отамана Директорії, чиє ім'я стало синонімом погромів у значній частині єврейської і радянської суспільної пам'яті.

Полемічна праця В. Сергійчука «Погроми в Україні 1914–1920 рр.: від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах» була

¹Гусев-Оренбургский С. И. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г. / ред. и послесл. М. Горького. Петроград : Изд-во З. И. Гржебина, 1921. 160 с.

²Островский З. С. Еврейские погромы в 1918–1921 гг. Москва, 1926. 135 с.

³Хейфец И. Я. Мировая реакция и еврейские погромы. Украина. Т. 1. Польша 1918–1922. Харків : Держвидав України, 1925. 256 с.

першою масштабною пострадянською спробою переглянути усталені стереотипи.¹ Сергійчук доводить, що ранні радянські дослідники - С. Гусєв-Оренбурзький та З. Островський - свідомо перекручували відповідальність різних сторін, применшуючи участь більшовиків і червоноармійців у погромах і гіперболізуючи вину армії УНР.² Ця теза частково підтверджується матеріалами фондів ЦДАГО, де зберігаються документи радянських органів влади, що дозволяють побачити повнішу картину подій.³

Однак реабілітаційний наратив Сергійчука зустрів серйозну критику. Зарубіжні дослідники - насамперед Генрі Абрамсон - вказують, що навіть визнаючи участь інших режимів у погромах, не можна применшувати відповідальність конкретних командирів армії УНР за конкретні злочини.⁴ Абрамсон підкреслює: ключова проблема не в тому, чи особисто Петлюра організовував погроми (цього він, найімовірніше, не робив), а в тому, що він як Головний отаман не карав винуватих і тим самим давав мовчазну санкцію на подальше насильство.

Документальне підтвердження цієї позиції містять матеріали «Вістника Державних Законів» за 1919 рік, де публікувались нормативні акти уряду УНР.⁵ З них видно, що антипогромні накази існували і повторювались, але їх реальне виконання залишалось мінімальним. Двотомне видання документів Директорії і Ради Народних Міністрів УНР містить протоколи засідань уряду, де питання про погроми піднімалось неодноразово, але дієвих механізмів примусу до виконання антипогромних приписів так і не було вироблено.⁶

¹Сергійчук В. І. Погроми в Україні 1914–1920 рр.: від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. Київ : О. Теліги, 1998. 544 с.

²Козерод О. В., Бриман С. Я. Денікінський режим та єврейське населення України: 1919–1920 рр. Харків, 1996. 156 с.

³Котляр Ю. В. Традиції єврейської самооборони у повстанському русі селян Півдня України (1917–1923 рр.). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ : Центр «Ткума», 2010. С. 184–192.

⁴М^арковська З. І. Єврейські партії початку ХХ ст. в процесі державотворення України. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2011. № 2. С. 191–194.

⁵Музичко О. Антисемітизм в Червоній армії у роки громадянської війни на території України. Одеса и еврейская цивилизация : сб. матер. III міжнар. наук. конф. Одеса, 2005. С. 166–175.

⁶Михайличенко М. А., Зігунов В. Ю. Діяльність Директорії УНР щодо відновлення національно-персональної автономії. Приватне та публічне право. 2018. № 4. С. 8–10.

Особливе місце у цій дискусії займає справа Шварцбарда - процес над Самуїлом Шварцбардом, паризьким єврейським анархістом, що в травні 1926 року вбив Петлюру прямо на паризькій вулиці, заявивши, що мстить за своїх рідних, убитих під час погромів. Французький суд виправдав Шварцбарда у 1927 році - рішення, що стало своєрідним міжнародно-правовим визнанням наявності причинно-наслідкового зв'язку між командуванням Петлюри і погромами. Р. Мирський, Я. Хонігсман і О. Найман у книзі «Юдофобія проти України» розглядають цю справу як приклад використання погромної тематики для антиукраїнської пропаганди, критикуючи як сам вирок, так і його інтерпретацію у радянській і деякій західній історіографії.¹

Сучасний науковий консенсус, що складається у дослідженнях останніх десятиліть, схиляється до розрізнення між інституційним антисемітизмом - що мав більш системний і ідеологічно вмотивований характер у Добровольчій армії - та ситуативним антисемітизмом, що переважав в арміях УНР і загонах отаманів. Це розрізнення не знімає відповідальності, але дозволяє точніше реконструювати причинну механіку окремих погромних актів.

Для повноцінного розуміння погромів 1919 року необхідно звернутись не лише до питань командної відповідальності, але й до соціально-психологічних механізмів, що робили масове насильство можливим. Відповідь на питання «чому вбивали?» не вичерпується вказівкою на антисемітську ідеологію командирів або злочинні накази.

Джон Клієр і Шломо Ламброза у фундаментальному збірнику «Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History» виокремлюють кілька категорій учасників погромного насильства.² По-перше, це ідейні ініціатори - ті, хто насправді мав глибоко вкорінену антисемітську ідеологію і свідомо прагнув до

¹Abramson H. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. Cambridge, MA : Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute and the Center for Jewish Studies, 1999. 252 p.

²Budnitskii O. Russian Jews Between the Reds and the Whites, 1917–1920. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2012. 432 p.

«вирішення єврейського питання» через насильство. По-друге, прагматичні мародери - ті, для кого погром був насамперед нагодою для пограбування і наживи, а антиєврейська ідеологія слугувала лише виправданням. По-третє, пасивні співучасники - ті, хто особисто не брав участі у насильстві, але не перешкоджав йому і нерідко долучався до мародерства. Нарешті, четверта категорія - ті, хто боявся або не вмів противитись тиску групи.

Ця типологія є надзвичайно важливою для розуміння того, чому антипогромні накази командування не виконувались: значна частина рядових солдатів і офіцерів нижчої ланки не бачила в погромах нічого кримінального, а деякі активно підтримували їх. Матеріали «Робітничої газети» та «Нової Ради» за 1919 рік відображають дискусії в суспільстві щодо причин погромів і відповідальності за них.¹

Важливим є і економічний вимір погромів. Більшість атак супроводжувалась систематичним пограбуванням єврейських домогосподарств, крамниць і майстерень. В умовах хронічної нестачі постачання в арміях усіх воюючих сторін матеріальний стимул до мародерства відіграв надзвичайно вагомий роль. Свідчення зі збірника «Книга погромів» дозволяють реконструювати конкретні обставини окремих погромів і часто підтверджують, що мародерство і пограбування передували або супроводжували фізичне насильство - нерідко як його прагматичний спусковий гачок.²

Зигмунт Шайковський у «Illustrated Sourcebook on the Russian Pogroms» звертає увагу на характерний психологічний механізм дегуманізації, що передував найбільш масовим погромам: заздалегідь поширювані чутки про «зраду», «отруєння криниць» або «вбивства дітей» розпалювали афективну агресію і

¹Klier J. D., Lambroza S. (eds.). Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 414 p.

²Magocsi P. R. A History of Ukraine: The Land and Its Peoples. Toronto : University of Toronto Press, 2010. 894 p.

знижували психологічний поріг для насильства¹. Ці наративи мали прямих попередників у царській антисемітській пропаганді, де звинувачення в ритуальних убивствах і отруєнні криниць були стандартними елементами натравлювання населення на євреїв.

Не менш важливим є фактор колективної безкарності. Практично повна відсутність реальних покарань за погроми - навіть там, де вини конкретних виконавців не можна було заперечити - створювала ефект імунітету, що стимулював подальше насильство. Г. Ладній у своєму аналізі етнополітики УНР констатує, що ця безкарність була не лише наслідком слабкості державного апарату, але й відображала певну байдужість частини керівництва до долі єврейського населення².

Єврейська громада України не була пасивним об'єктом насильства. Поряд із трагедією беззахисних жертв погромів, дослідники фіксують численні прояви активного опору, самоорганізації та самооборони, що суттєво ускладнює спрощений образ євреїв як виключно безпорадних жертв.

Ю. Котляр у статті про традиції єврейської самооборони у повстанському русі селян Півдня України детально досліджує випадки організованого єврейського озброєного опору погромникам.³ Самооборонні загони - так звана «самооборона» або «хагана» у місцевому контексті - виникали у ряді містечок, особливо там, де єврейська громада мала достатньо сил для організації опору. Автор документує випадки, коли єврейська самооборона успішно відбивала нападників або принаймні завдавала їм відчутних втрат. Проте в більшості випадків ці загони не мали достатнього озброєння і не могли протистояти регулярним або напіврегулярним армійським підрозділам.

¹Pipes R. The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1954. 365 p.

²Subtelny O. Ukraine: A History. Toronto : University of Toronto Press, 2009. 784 p.

³Szajkowski Z. An Illustrated Sourcebook on the Russian Pogroms, 1881–1927. New York : Ktav Publishing House, 1980.

Окремим виміром реакції єврейської громади стала діяльність з документування злочинів і їхнього публічного засудження. Єврейські громадські організації - зокрема структури, пов'язані з Міністерством єврейських справ, - систематично збирали свідчення очевидців, складали списки жертв і направляли скарги до центрального уряду. Матеріали Фонду 2582 ЦДАВО і Фонду 1065 того самого архіву відображають цей документаційний процес.¹ Газета «Вісник УНР» за 1919 рік містить матеріали, що відображають офіційну позицію влади у відповідь на ці скарги.²

Спроби деяких єврейських партій знайти захист, орієнтуючись на більшовиків, є іншим важливим аспектом реакції громади. Якщо на початку революції більшість єврейських партій займала нейтральну або обережно-лояльну позицію щодо різних режимів, то до кінця 1919 року значна частина єврейської громади, знесилена погромами, схилилась до думки, що більшовицька влада, попри всі її вади, принаймні реально придушувала відкритий антисемітизм у своїх лавах. Аналіз З. Гітельмана демонструє, що саме ця логіка спричинила масовий перехід єврейської молоді і інтелігенції на бік більшовиків.³

Водночас частина єврейської громади намагалась зберегти певний прагматичний нейтралітет. О. Гольденвейзер у своїх київських спогадах описує стратегії виживання, до яких вдавалися єврейські мешканці столиці: приховання цінностей, підкуп солдатів, пошук «надійних» неєврейських захисників, евакуація жінок і дітей із зон підвищеного ризику.⁴ Ці індивідуальні та сімейні стратегії виживання відображають ту частину досвіду погромів, що залишається «за кадром» великих наративів про злочини та покарання.

¹Petrovsky-Shtern Y. The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew. New Haven : Yale University Press, 2009. 302 p.

²Gitelman Z. Jewish Nationality and Soviet Politics: The Jewish Sections of the CPSU, 1917–1930. Princeton : Princeton University Press, 1972. 573 p.

³Veidlinger J. In the Shadow of the Shtetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine. Bloomington : Indiana University Press, 2013. 302 p.

⁴Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. : сб. документов. Москва : РОССПЭН, 2007. 819 с.

Визначення точних масштабів людських втрат від погромів 1919 року є одним із найскладніших методологічних завдань в дослідженні цієї теми. Відсутність систематичного обліку жертв в умовах воєнного хаосу, знищення документів у ході бойових дій, а також ідеологічна заангажованість частини джерел - все це робить будь-які оцінки наближеними.

Документальний збірник «Книга погромів» фіксує понад 1 200 окремих погромних інцидентів на теренах України, Білорусі і Росії за 1918–1922 роки, з яких переважна більшість припадає саме на Україну і зосереджена у 1919 році.¹ Загальна кількість жертв у різних джерелах коливається від 50 до 200 тисяч. «Книга погромів» наводить цифру в близько 50 000–60 000 загиблих безпосередньо від насильства у найбільш кривавий 1919 рік, до якої необхідно додати тих, хто помер від голоду і хвороб, спровокованих пограбуванням і руйнуванням господарства. З. Шайковський, спираючись на дані американських єврейських організацій, що систематично збирали відомості у 1920-х роках, наводить більш високі оцінки - до 150–200 тисяч жертв за весь цикл 1918–1921 рр.²

Ранні радянські дослідники - С. Гусев-Оренбурзький та З. Островський - фіксували надзвичайно великі масштаби насильства, але в їхніх роботах ідеологічна упередженість спотворювала розподіл відповідальності між різними режимами.³ І. Хейфец у своїй широкій компаративній роботі намагався вписати масштаб українських погромів у міжнародний контекст, порівнюючи їх із аналогічними явищами у Польщі та інших країнах.⁴ Всі ці дослідники одностайні в тому, що за масштабами і систематичністю насильства погроми 1919 року не мали прецедентів у єврейській і загальноєвропейській новітній історії, передбачаючи жахи Голокосту.

¹Szajkowski Z. An Illustrated Sourcebook on the Russian Pogroms, 1881–1927. New York : Ktav Publishing House, 1980.

²Гусев-Оренбургский С. И. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г. / ред. и послесл. М. Горького. Петроград : Изд-во З. И. Гржебина, 1921. 160 с.

³Островский З. С. Еврейские погромы в 1918–1921 гг. Москва, 1926. 135 с.

⁴Veidlinger J. In the Shadow of the Shtetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine. Bloomington : Indiana University Press, 2013. 302 p.

Окрім безпосередніх жертв насильства, погроми 1919 року завдали колосального демографічного удару по єврейській громаді в інший спосіб - через масову еміграцію. Сотні тисяч євреїв, що пережили погроми або рятувались від них, залишили Україну впродовж 1918–1922 років. Значна частина з них осіла у США, Канаді, Аргентині і Палестині; менша частина виїхала до Західної Європи. Ця «постпогромна» хвиля еміграції суттєво змінила демографічну структуру єврейського населення України і мала довгострокові наслідки для розвитку єврейських громад в країнах переселення. Дж. Вейдлінгер аналізує ці демографічні зрушення в контексті ширшого переосмислення єврейської ідентичності у Радянській Україні 1920-х рр.¹

Ставлення уряду Директорії до погромів - одне з ключових питань у вивченні даної теми, і воно залишається дискусійним у науковій літературі. Чи була позиція Директорії суто декларативною і відображала реальну байдужість до єврейських жертв? Чи навпаки - уряд щиро прагнув припинити насильство, але не мав для цього реальних інструментів?

«Вістник Державних Законів» за 1919 рік фіксує серію урядових актів, що офіційно засуджували погроми і встановлювали покарання для їх учасників.² Зокрема, відповідні нормативні акти передбачали смертну кару для виконавців погромів і суворі стягнення для офіцерів, що не запобігли злочинам своїх підлеглих. Газета «Україна» за серпень–вересень 1919 року містить офіційні повідомлення уряду УНР, де погроми характеризуються як злочини, що дискредитують УНР перед усім цивілізованим світом.³

Документи Директорії і Ради Народних Міністрів, опубліковані у двотомному виданні 2006 року, показують, що питання про погроми неодноразово виносилось на урядовий рівень і що деякі члени уряду - зокрема міністр єврейських

¹Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. Вип. 5. Ч. 73. С. 35.

²Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. Вип. 24. Ч. 322.

³Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920 : документи і матеріали : у 2 т. Т. 1. Київ, 2006. 688 с.

справ Гольдельман - наполегливо домагались реальних заходів.¹ Гольдельман у своїх мемуарах детально описує ці урядові дискусії, висловлюючи гіркоту від усвідомлення власного безсилля: Міністерство єврейських справ могло документувати злочини і складати звіти, але не мало механізмів примусу до виконання своїх вимог.²

П. Христюк у «Замітках і матеріалах» свідчить, що внутрішні дискусії в керівництві УНР відображали глибоке розходження позицій: одні вважали боротьбу з погромами справою першорядної ваги і для іміджу держави, і з точки зору елементарної людяності; інші дивились на «єврейське питання» з набагато більшою байдужістю і були переконані, що в умовах тотальної загрози з боку більшовиків і денікінців воно є другорядним.³ М. Шаповал у «Великій революції» також визнає, що моральний авторитет УНР було серйозно підірвано погромами, але пояснює це передусім об'єктивною неспроможністю Директорії контролювати хаотизовані збройні сили, а не відсутністю доброї волі.⁴

М. Михайличенко та В. Зігунов у своєму аналізі діяльності Директорії щодо прав національних меншин роблять висновок, що між задекларованими принципами рівноправності й реальною поведінкою збройних сил існувала прірва, яку уряд виявився нездатним подолати.⁵ Ця прірва стала, на їхню думку, однією з головних причин краху довіри єврейської громади до УНР і масового переходу євреїв на бік більшовиків наприкінці 1919 - на початку 1920 року.

Погроми 1919 року мали серйозні зовнішньополітичні наслідки для Директорії. Повідомлення про масові вбивства єврейського населення

¹Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920 : документи і матеріали : у 2 т. Т. 2. Київ, 2006. 744 с.

²Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. Т. 4. Відень, 1922.

³Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. 256 с.

⁴Михайличенко М. А., Зігунов В. Ю. Діяльність Директорії УНР щодо відновлення національно-персональної автономії. Приватне та публічне право. 2018. № 4. С. 8–10.

⁵Вісник УНР. 1919. 7 лютого.

поширювались єврейськими організаціями Заходу з надзвичайною швидкістю - особливо у США, де єврейська громада мала значний суспільний і пресовий вплив.

«Вісник УНР» за лютий 1919 року містить матеріали, що відображають зусилля уряду з виправдання власного іміджу перед міжнародною аудиторією.¹ Українська дипломатія наполягала на тому, що уряд не лише не організовував погроми, але активно боровся з ними. Однак реальний вплив цих виправдань на міжнародну думку залишався мінімальним: документальні свідчення про масштаби насильства були надто очевидними.

Оле Субтельний у «Історії України» показує, що єврейське питання стало одним із серйозних чинників, що ускладнювали визнання УНР на Паризькій мирній конференції 1919 року.² Американські і британські єврейські організації справляли тиск на своїх урядів, вимагаючи не визнавати режим, що «допускає погроми». Цей тиск, у поєднанні з військово-стратегічними розрахунками Антанти, що орієнтувалась на білогвардійців, фактично поховав шанси УНР на міжнародне визнання.

Р. Мирський, Я. Хонігсман і О. Найман у книзі «Юдофобія проти України» детально аналізують, як тема погромів використовувалась як інструмент антиукраїнської пропаганди.³ Автори демонструють, що Радянська Росія активно поширювала образ «Петлюрівщини» як режиму, невід'ємно пов'язаного з антиєврейським насильством, замовчуючи при цьому власну роль у погромах. Ця пропаганда мала довгостроковий ефект: образ Петлюри як організатора погромів укорінився у значній частині єврейської і міжнародної суспільної пам'яті і досі залишається предметом суперечок.

Річард Пайпс звертає увагу на своєрідний парадокс: більшовики, що самі несли відповідальність за значну частину погромного насильства, зуміли

¹Subtelny O. *Ukraine: A History*. Toronto : University of Toronto Press, 2009. 784 p.

²Мирський Р., Хонігсман Я., Найман О. *Юдофобія проти України*. Львів, 1998. 198 с.

³Pipes R. *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923*. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1954. 365 p.

перетворити цю тему на ефективний інструмент власної легітимації.¹ Офіційно засуджуючи антисемітизм і показово картаючи деяких «ексцесивних» учасників погромів, вони формували образ більшовизму як єдиного справжнього захисника єврейського населення - образ, що, незважаючи на різку розбіжність з реальністю, справляв значний вплив на єврейську суспільну думку.

Наслідки погромів 1919 року для єврейської громади України мали надзвичайно глибокий і довготривалий характер, що виходив далеко за межі безпосередніх людських втрат. Фізичне, економічне, психологічне і соціальне спустошення єврейських громад, що почалось у 1919 році, продовжувалось і навіть поглиблювалось у наступні роки.

В економічній сфері погроми призвели до масового руйнування єврейського господарства. Пограбування торгівель, майстерень і крамниць, знищення запасів і обладнання, примусове вилучення цінностей - все це позбавляло єврейські родини засобів до існування і руйнувало ті господарські ніші, що їх єврейська громада займала впродовж поколінь. Матеріали Фонду 2399 ДАЖО фіксують масові скарги на майнові збитки від погромів і свідчать про надзвичайний масштаб економічного руйнування.²

У психологічній і соціальній сфері погроми залишили глибокі рубці, що деформували соціальну тканину єврейських громад. Масова травма від насильства - особливо у її колективному, міжгенераційному вимірі - є одним із найменш досліджених аспектів теми. Ю. Котляр, аналізуючи повстанський рух у південних регіонах, відзначає, що пережитий жах нерідко спонукав молодь до приєднання до збройних угруповань - як для самозахисту, так і в пошуках певної активної відповіді на безсилля жертви.³

¹Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 2399. Оп. 1. Спр. 35.

²Котляр Ю. В. Традиції єврейської самооборони у повстанському русі селян Півдня України (1917–1923 рр.). Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ : Центр «Ткума», 2010. С. 184–192.

³Abramson H. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. Cambridge, MA : Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute and the Center for Jewish Studies, 1999. 252 p.

Важливим довготривалим наслідком став масштабний перегляд ставлення до ідеї єврейської культурно-національної автономії в рамках будь-якої нерадянської держави. Якщо до 1919 року значна частина єврейської громади України бачила у системі персональної автономії УНР реальну альтернативу і з обережним оптимізмом ставилась до ідеї співпраці з Директорією, то після пережитого катастрофічного насильства ця надія практично зникла. Абрамсон переконливо показує, що саме погроми 1919 року, а не ідеологічні симпатії, стали головним чинником, що підштовхнув єврейську громаду до більшовицького табору.¹

О. Козерод у дослідженні єврейського життя в Радянській Україні у 1920-х рр. демонструє, що в умовах радянзації єврейська громада намагалась відбудуватись, але вже в принципово інших соціальних і правових рамках.² Традиційна структура єврейського містечка - штетлу - зазнала непоправного удару: значна частина його мешканців загинула або емігрувала, а ті, хто лишилися, опинились у нових економічних і соціальних обставинах, що руйнували основи традиційного єврейського суспільного життя.

З. Марковська, аналізуючи долю єврейських партій у контексті державотворення УНР, констатує, що після 1919 року практично жодна з єврейських партій вже не розглядала УНР як реальний суб'єкт для політичної кооперації.³ Поалей Ціон переорієнтувався на сіоністський проект у Палестині; Бунд і частина інших груп вибрали шлях співпраці з більшовиками, пов'язавши свою долю з радянською системою; менш численні ліберальні і загальносіоністські кола орієнтувались на еміграцію до Заходу. Тільки меншина залишалась відданою ідеї незалежної України як можливого майбутнього, і ця меншина з роками ставала дедалі меншою.

¹Козерод О. В., Бриман С. Я. Денікінський режим та єврейське населення України: 1919–1920 рр. Харків, 1996. 156 с.

²Марковська З. І. Єврейські партії початку XX ст. в процесі державотворення України. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2011. № 2. С. 191–194.

³Abramson H. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. Cambridge, MA : Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute and the Center for Jewish Studies, 1999. 252 p.

В останні десятиліття серед дослідників загострилась дискусія про співвідношення між погромами 1919 року і Голокостом, що стався два десятиліття потому. Питання про те, чи можна розглядати погроми революційної доби як «репетицію» або «прелюдію» Голокосту, торкається кардинальних методологічних і моральних питань.

Генрі Абрамсон загалом утримується від прямих аналогій між 1919 і 1941–1944 роками, вказуючи на принципові відмінності між стихійним або напіворганізованим насильством революційної доби і системним, державно спланованим знищенням єврейського народу у роки Другої світової.¹ Справді, незважаючи на жахливі масштаби, погроми 1919 року не переслідували цілі цілковитого фізичного знищення єврейського народу: після погрому єврейська громада продовжувала існувати, хоча і в знесиленому і травмованому стані.

Разом із тим ряд дослідників наполягає на тому, що саме 1919-й рік заклав певні передумови для Голокосту у регіональному, мікросоціальному вимірі. Георг Ліберт у «Total Wars and the Making of Modern Ukraine» звертає увагу на те, що учасники погромів 1919 року - або їхні діти - у значній частині стали виконавцями масових розстрілів 1941–1944 рр. у тих самих містечках.² Таким чином, не стільки пряме ідеологічне спадкоємство, скільки накопичений досвід безкарного насильства і дегуманізації, що передавався в локальних спільнотах, створював умови, в яких нацистські окупанти могли розраховувати на місцеву участь у знищенні євреїв.

Йоханан Петровський-Штерн також торкається цього питання, підкреслюючи, що 1919-й рік залишив у колективній єврейській пам'яті травму, яка суттєво впливала на поведінку і вибір євреїв під час Другої світової. Ті, хто пережив або успадкував пам'ять про 1919-й, мали підстави і для надій, що «ще можна

¹Liber G. Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954. Toronto : University of Toronto Press, 2016. 368 p.

²Petrovsky-Shtern Y. The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew. New Haven : Yale University Press, 2009. 302 p.

пережити», і для відчаю, що ніякий порятунок неможливий. Обидва відчуття, взяті разом, утворювали психологічний клімат, що ускладнював прийняття рятівних рішень у 1941–1942 рр.

Проведений аналіз дозволяє сформулювати ряд узагальнювальних висновків щодо природи, перебігу та наслідків єврейських погромів в Україні 1919 року.

По-перше, погроми 1919 року є явищем, що не піддається спрощеним моральним і аналітичним оцінкам. Вони були породженням складного комплексу чинників: довготривалих структурних суперечностей між єврейською громадою і оточуючим суспільством; ментальної деградації, спричиненої роками тотального воєнного насильства; розпаду державних інституцій і правопорядку; поширення конспірологічних наративів і дегуманізуючої пропаганди; прагматики мародерства і матеріальної наживи. Жодного з цих чинників окремо не достатньо для пояснення трагедії - лише їхня взаємодія й нашарування створили умови для масового насильства.

По-друге, відповідальність за погроми розподілялась між усіма воюючими сторонами, хоча і в різних пропорціях та з різним характером. Добровольча армія Денікіна демонструвала більш системний і ідеологічно вмотивований антисемітизм; «отаманські» загони армії УНР - стихійно-мародерський характер насильства при мовчазному попусканні командування; більшовицькі підрозділи - спорадичні погроми, що офіційно замовчувались, але мали місце. Уряд Директорії засуджував погроми, але не мав реальних механізмів для припинення насильства.

По-третє, масштаби трагедії виявились безпрецедентними для новітньої єврейської та загальноєвропейської історії: кількість загиблих за різними оцінками становила від 50 до понад 150 тисяч осіб лише за 1918–1921 рр. Ця трагедія завдала незворотного удару по єврейській громаді України, знищила базу для реалізації ідей персональної автономії і зумовила масову еміграцію та переорієнтацію єврейського населення.

По-четверте, погроми 1919 року мали тривалі наслідки, що виходили за межі безпосередніх людських втрат: демографічний, економічний і психологічний потенціал єврейської громади України зазнав катастрофічного ослаблення; довіра до ідеї рівноправного мирного співіснування була підірвана; сформовані у 1919 р. патерни колективного насильства і безкарності стали однією з передумов для трагедії Голокосту у тих самих регіонах два десятиліття потому.

По-п'яте, незважаючи на весь трагізм, дослідження погромів 1919 року зберігає свою актуальність як урок про крихкість правових і гуманістичних принципів перед обличчям соціального хаосу, а також як нагадування про те, що декларовані норми рівноправності та захисту меншин потребують не лише законодавчого оформлення, але й реальних інституційних і моральних умов для їхнього виконання.

ВИСНОВКИ З ПІДСУМКАМИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дипломна робота, присвячена темі «Євреї в політиці Української Народної Республіки 1917–1920 рр.», дозволила дослідити два ключових вияви українсько-єврейських відносин революційної доби: діяльність Міністерства єврейських справ УНР та трагедію єврейських погромів 1919 року.

Аналіз теоретичних підвалин національної політики УНР засвідчив, що провідники українського визвольного руху спиралися на концепцію екстериторіальної культурно-національної автономії, розроблену австрійськими соціал-демократами К. Реннером та О. Бауером. Ця модель відповідала специфіці єврейського розселення в Україні: єврейське населення не мало компактного ареалу і не могло скористатися принципами територіальної автономії. Персональна ж автономія, закріплена в законодавстві УНР, відкривала можливість самоврядування незалежно від місця проживання.

Центральна Рада стала першим в українській та світовій практиці державним утворенням, що законодавчо закріпило принцип національно-персональної автономії для трьох основних національних меншин — євреїв, росіян та поляків. Закон від 9 січня 1918 року про національно-персональну автономію був безпрецедентним правовим документом, що фактично визнавав єврейську громаду суб'єктом публічного права.

Міністерство єврейських справ УНР, що діяло протягом 1917–1920 років, стало унікальним інститутом у загальноєвропейському масштабі. Попри обмежені ресурси і несприятливі умови, міністерство активно провадило роботу в галузі освіти, культури та правового захисту єврейського населення. Документи ЦДАВО засвідчують, що Міністерство єврейських справ намагалося фіксувати випадки погромного насильства, складати скарги, домагатися покарання винних. Однак реальні важелі впливу були мінімальними: Міністерство могло документувати злочини, але не мало механізмів їх припинення.

Перший розділ дослідження показав, що кризові умови 1919–1920 рр. унеможливлювали ефективне функціонування Міністерства. Зі занепадом Директорії і відходом урядових інституцій до Кам'янця-Подільського та подальшою поразкою УНР Міністерство єврейських справ припинило існування. Проте залишена ним спадщина — законодавчі прецеденти, документаційна робота, сам факт представництва єврейської громади в структурі уряду — мала важливе символічне й практичне значення для подальшого розвитку ідей захисту прав меншин.

Другий розділ дослідження присвячено аналізу єврейських погромів 1919 року як найтрагічнішого виміру цієї доби. Погроми стали наслідком збігу кількох факторів: ідеологічного антисемітизму, що пронизував частину військових формувань; соціально-економічного невдоволення і пошуку «козла відпущення»; розпаду вертикалі командування; загальної деморалізації та культури безкарності насильства.

Аналіз позиції Директорії УНР засвідчив глибоке протиріччя між задекларованими принципами і реальними діями. Влада офіційно засуджувала погроми, видавала накази про покарання виконавців, а Міністерство єврейських справ наполегливо домагалось конкретних заходів. Проте в умовах воєнного хаосу і фактичної втрати контролю над частинами армії ці накази залишалися декларативними. Ця прірва між словом і ділом стала однією з головних причин краху довіри єврейської громади до УНР і масового відходу євреїв на бік більшовиків наприкінці 1919 року.

Масштаби людських і матеріальних втрат від погромів 1919 року були катастрофічними. За різними оцінками, загинуло від 50 до 200 тисяч осіб, сотні єврейських громад зазнали руйнування. Демографічні наслідки — масова еміграція, переміщення населення — докорінно змінили демографічну карту єврейського населення України.

Дослідження дозволяє зробити загальний висновок: досвід УНР 1917–1920 рр. у єврейському питанні є трагічним прикладом суперечності між ідеалами та реальністю революційної доби. З одного боку, УНР запровадила безпрецедентні правові гарантії для єврейської меншини і створила унікальний інститут представництва. З іншого — не змогла захистити єврейське населення від масового насильства. Ця суперечність відображає ширшу трагедію УНР як держави, яка прагнула втілити ліберально-демократичні принципи в умовах тотальної нестабільності та збройної боротьби за виживання.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.

1. Вернадський В. І. Щоденники. 1917–1921. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1996. 271 с.
2. Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. Вип. 5. Ч. 73.
3. Вістник Державних Законів для всіх земель Української Народної Республіки. 1919. Вип. 24. Ч. 322.
4. Вісник УНР. 1919. 7 лютого.
5. Винниченко В. Відродження нації : у 3 ч. Київ ; Відень : Дзвін, 1920. Ч. 1. 348 с.
6. Гольдельман С. І. Жидівська національна автономія в Україні. 1917–1920. Мюнхен, 1967. 124 с.
7. Гольденвейзер А. З київських спогадів // Революція на Україні за мемуарами білих. Москва ; Ленінград, 1930. С. 145–176.
8. Державний вістник. 1918. № 84. 31 грудня.
9. Державний архів Житомирської області (ДАЖО). Ф. 2399. Оп. 1. Спр. 35.
10. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920 : документи і матеріали : у 2 т. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. Т. 1. 688 с.
11. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920 : документи і матеріали : у 2 т. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. Т. 2. 744 с.
12. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1993. 272 с.
13. Нова Рада. 1919. Лютий.

14. Петлюра С. Статті, листи, документи / Центр. ком. вшанування пам'яті Симона Петлюри в Нью-Йорку. Нью-Йорк : Укр. Вільна акад. наук у США, 1979. Т. 2. 627 с.
15. Подольський край. 1920. 11 лютого.
16. Робітнича газета. 1919. 26 серпня.
17. Ревуцький А. У важкі дні на Україні: спогади єврейського міністра / пер. з їдишу ; упоряд., наук. ред. О. Павлишин. Львів : Україна модерна, 2019. 270 с.
18. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 3. Скрантон, 1963. 287 с.
19. Трудова громада. 1920. 14 січня.
20. Україна. 1919. 21 серпня ; 2 вересня ; 4 вересня.
21. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920 рр. Відень, 1922. Т. 4. 224 с.
22. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1065. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 3–3а.
23. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2582. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 4.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 40. Арк. 3–6.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 41. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2–4.
26. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. 256 с.
27. Антонюк Н. Українсько-єврейські взаємини в контексті національної політики Центральної Ради // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2008. Вип. 14. С. 112–121.
28. Баран І. До проблеми взаємовідносин українців та євреїв у Галичині (1900–1914 рр.) // Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2019. № 3. С. 1–9.

29. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь ; Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.
30. Боровик М. Національні меншини України в добу Української революції 1917–1921 рр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 368 с.
31. Веденєєв Д. В., Будков Д. В. Юдейські політичні партії й організації в Україні у 1917–1921 рр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. 240 с.
32. Гриневич В., Гриневич Л. Національне військове питання в діяльності Союзу євреїв-воїнів КВО (липень 1917 – січень 1918 р.). Київ, 2001. 150 с.
33. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століття. Київ : Генеза, 2000. 360 с.
34. Гусев-Оренбургский С. И. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г. / ред. и послесл. М. Горького. Петроград : Изд-во З. И. Гржебина, 1921. 160 с.
35. Даниленко В. М. Україна в 1920–1930-х роках: соціально-політичний аспект. Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. 512 с.
36. Жерноклеєв О. Українсько-єврейські взаємини в Галичині наприкінці XIX — на початку XX ст. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. 320 с.
37. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). Київ : Інститут історії України НАН України, 2001. 304 с.
38. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
39. Козерод О. В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921–1929 рр. Київ : СПД Савчина, 2002. 313 с.
40. Козерод О. В., Бриман С. Я. Денікінський режим та єврейське населення України: 1919–1920 рр. Харків, 1996. 156 с.
41. Котляр Ю. В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). Київ ; Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 156 с.

42. Котляр Ю. В. Традиції єврейської самооборони у повстанському русі селян Півдня України (1917–1923 рр.) // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Дніпропетровськ : Центр «Ткума», 2010. С. 184–192.
43. Ладній Ю. Етнополітика в Україні 1917–1921 рр.: історико-етнологічний дискурс // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2016. № 2. С. 295–307.
44. Лазарович М. Антиєврейський погромний рух в Україні у 1919 році // Актуальні проблеми політики. 2012. № 45. С. 367–377.
45. Марковська З. І. Єврейські партії початку ХХ ст. в процесі державотворення України // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2011. № 2. С. 191–194.
46. Мирський Р., Хонігсман Я., Найман О. Юдофобія проти України. Львів, 1998. 198 с.
47. Михайличенко М. А., Зігунов В. Ю. Діяльність Директорії УНР щодо відновлення національно-персональної автономії // Приватне та публічне право. 2018. № 4. С. 8–10.
48. Михайличенко М. А., Зігунов В. Ю. Політика Української Держави Павла Скоропадського щодо єврейської національної меншини // Приватне та публічне право. 2019. № 2. С. 3–7.
49. Музичко О. Антисемітизм в Червоній армії у роки громадянської війни на території України // Одесса и еврейская цивилизация : сб. материалов III междунар. науч. конф. Одесса, 2005. С. 166–175.
50. Орлянський В. С. Євреї України в 20–30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект. Запоріжжя : ЗГТУ, 2000. 321 с.
51. Островський З. С. Єврейські погроми в 1918–1921 рр. Москва, 1926. 135 с.

52. Сергійчук В. І. Погроми в Україні 1914–1920 рр.: від штучних стереотипів до гіркої правди, прихованої в радянських архівах. Київ : О. Теліги, 1998. 544 с.
53. Хейфец І. Я. Світова реакція і єврейські погроми. Україна. Т. 1. Польща 1918–1922. Харків : Держвидав України, 1925. 256 с.
54. Abramson H. A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920. Cambridge, MA : Harvard University Press for the Harvard Ukrainian Research Institute and the Center for Jewish Studies, 1999. 252 p.
55. Applebaum A. Red Famine: Stalin's War on Ukraine. New York : Doubleday, 2017. 586 p.
56. Bartov O. Erased: Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine. Princeton : Princeton University Press, 2007. 256 p.
57. Bauer O. Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie. Wien : Wiener Volksbuchhandlung, 1907. 576 S.
58. Budnitskii O. Russian Jews Between the Reds and the Whites, 1917–1920. Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2012. 432 p.
59. Ehrenburg I., Grossman V. The Complete Black Book of Russian Jewry / transl. by D. Patterson. New Brunswick : Transaction Publishers, 2002. 595 p.
60. Gitelman Z. Jewish Nationality and Soviet Politics: The Jewish Sections of the CPSU, 1917–1930. Princeton : Princeton University Press, 1972. 573 p.
61. Himka J.-P. Ukrainian-Jewish Antagonism in the Galician Countryside During the Late Nineteenth Century // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / ed. by H. Aster, P. Potichnyj. Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1990. P. 111–158.
62. Klier J. D., Lambroza S. (eds.). Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 414 p.
63. Liber G. Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954. Toronto : University of Toronto Press, 2016. 368 p.

64. Magocsi P. R. A History of Ukraine: The Land and Its Peoples. Toronto : University of Toronto Press, 2010. 894 p.
65. Petrovsky-Shtern Y. The Anti-Imperial Choice: The Making of the Ukrainian Jew. New Haven : Yale University Press, 2009. 302 p.
66. Pipes R. The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–1923. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1954. 365 p.
67. Pritsak O. The Ukraine and the Dialectics of Nation-Building // Slavic Review. 1963. Vol. 22, No. 2. P. 224–255.
68. Renner K. Staat und Nation. Wien, 1899. 314 S.
69. Subtelny O. Ukraine: A History. Toronto : University of Toronto Press, 2009. 784 p.
70. Szajkowski Z. An Illustrated Sourcebook on the Russian Pogroms, 1881–1927. New York : Ktav Publishing House, 1980. 412 p.
71. Veidlinger J. In the Shadow of the Shtetl: Small-Town Jewish Life in Soviet Ukraine. Bloomington : Indiana University Press, 2013. 302 p.